

Հարգելի՛ ընթերցող.

ԵՊՀ հայագիտական հետազոտությունների ինստիտուտը, չհետապնդելով որևէ եկամուտ, իր կայքերում ներկայացնելով հայագիտական հրատարակություններ, նպատակ ունի հանրությանն ավելի հասանելի դարձնել այդ ուսումնասիրությունները:

Մենք շնորհակալություն ենք հայտնում հայագիտական աշխատասիրությունների հեղինակներին, հրատարակիչներին:

Մեր կոնտակտները՝

Պաշտոնական կայք՝ <http://www.armin.am>

Էլ. փոստ՝ info@armin.am

Հակոբ Սրապյան

**ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ
ԱՐԾՎԱՅԻՆ ԹՈՒՉՔ**

Երևան 1998

ԳՄԴ 66.3(24)
U-910

U-910 Սրապյան, Հակոբ
Արծվային փաստերկու թռիչք.-եր; Շուշան, 1997.-104 էջ
Արծվաշենի պաշտպանության ժամանակ նահապարակված
12 հերոս հայորդիների մասին է այս հուշամատյանը՝
հյուսված ցավով, փառապանքով, սիրով...

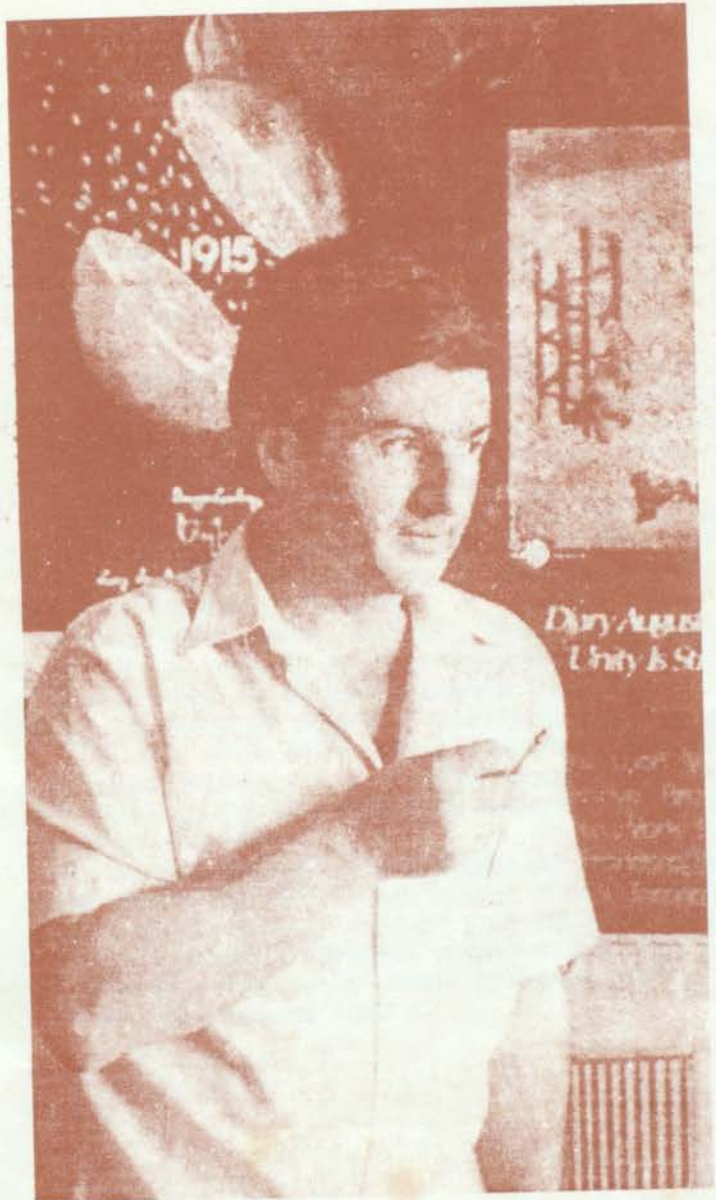
U 0801000000 97
782(01)

ԳՄԴ 66.3(27)

**Այս հուշակոթողը ես պիտի կոչեմ մշտաբարբառ
հուշարար, քանզի անցյալը չէ միայն, որ պիտի հիշենք,
մեր քաջ տղոց զոհողությունը չէ միայն, որ պիտի հիշենք:
Այս հուշարձանը մեզ պետք է հիշեցնե մեր պարտքը դեպի
ներկան, դեպի ապագան ... Նրանք ուսուցիչ են իրենց
մահից հետո, դրովհետև իրենք աշակերտը եղան
հերոսական մեր մյուս նահատակների ...**

**Ն. Ս. Օ. Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ Ա
ԿԱԹՈՂԻԿՈՍ ԱՄԵՆԱՅՆ ՉԱՅՈՑ**

ՏՊԱԳՐՎՈՒՄ Է
ԱՄԵՆԱՅՆ ՀԱՅՈՑ ՀԱՅՐԱՊԵՏ
ՆՈՐԻՆ ՍՈՒՐԲ ՕԾՈՒԹԻՒՆ
Տ. Տ. ԳԱՐԵԳԻՆ ԱՌԱՋԻՆԻ
ՕՐՀՆՈՒԹՅԱՄԲ ԵՎ ԲԱՐՁՐ ՀՈՎԱՆԱՎՈՐՈՒԹՅԱՄԲ

ՀԱԿՈՒ ՄՐԱՊՅԱՆ

ՀՀ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ ՆԱխԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ
ԸԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ

Հայրենակիցներ: Վերջին օրերին աննախադեպ ծանր դրության մեջ էր հայտնվել Արծվաշենը: Փակելով գյուղը Հայաստանին կապող, Ադրբեջանի տարածքով անցնող միակ ավտոճանապարհը, ադրբեջանական բանակի կազմավորումները բոլոր կողմերից շրջափակել էին այն: Օրեցօր սաստկանում էին գյուղի հրետակոծումները «Գրադ» կայանքներից, տանկերից և հրանոթներից:

Գյուղի ապաշրջափակելու բոլոր առաջարկները մերժվում էին Ադրբեջանի կողմից: Փաստորեն շուրջ 4500 արծվաշենցիների վրա կախվել էր ֆիզիկական ոչնչացման իրական սպառնալիք: Ստեղծված պայմաններում ամենակարևոր խնդիրը գյուղի բնակչությանը չարագույժ վտանգից փրկելն էր:

Օգոստոսի 6-ին և 7-ին հայկական բանակի մարտիկներն ու աշխարհագորայինները, համառ մարտերում ետ չպրտելով թշնամուն, ապահովեցին Արծվաշենի ողջ բնակչության կազմակերպված դուրս բերումը կրակի գոտուց:

Սակայն գյուղը պահել չհաջողվեց: Օգոստոսի 8-ին, մոտեցնելով մեծ թվով կենդանի ուժ և զրահատեխնիկա, թշնամին աքցանի մեջ առավ գյուղի պաշտպաններին: Դժվարագույն պայմաններում հայտնված հայկական բանակի մարտիկները չընկրկեցին թշնամու առաջ: Գերադասելով մահը գերությունից, նրանք խիզախորեն մարտնչեցին և ձեղքելով շրջափակման օղակը՝ դուրս եկան գյուղից: Ըստ նախնական տվյալների, նրանցից 12-ը զոհվեցին մարտում:

ՀՀ պաշտպանության նախարարությունը խոնարհվում է նրանց անմար հիշատակի առջև: Նրանց անունները ընդմիշտ կմնան հայկական բանակի տարեգրության մեջ որպես հայրենասիրության և հարազատ ժողովրդի հանդեպ զինվորական պարտքին մինչև վերջ հավատարիմ մնալու մեծագույն օրինակ:

Երևան, 10 օգոստոսի 1992 թ.

Հայաստանի Հանրապետության Ազգային անվտանգության,
Ներքին գործերի և Պաշտպանության նախարարությունների մի
շարք ծառայողների Հայաստանի Հանրապետության շքանշաննե-
րով և մեդալներով պարգևատրելու մասին

Հայաստանի Հանրապետության նախագահի
1996 թվականի սեպտեմբերի 20-ի ՆՀ-640

ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ

Հայաստանի Հանրապետության անկախության հռչակման 5-
րդ տարեդարձի առթիվ Հայաստանի Հանրապետության Ազգա-
յին անվտանգության, Ներքին գործերի և Պաշտպանության նա-
խարարությունների մի շարք ծառայողների պարգևատրելու.

1-ին աստիճանի Մարտական խաչ շքանշանով (հետմահու).

Կիրովականի N գորամասի խմբակային սխրագործություն
(Արծվաշենում)

1. Ավետիսյան Էդվարդ Սպարտակի - ճայոր, հրամանատա-
րի տեղակալ
2. Դարբինյան Վոլոդյա Սարգսի - լեյտենանտ, դեսանտային
ջոկի հրամանատար
3. Աբրահամյան Հարություն Վարանգյուլի - շարքային
4. Եղիազարյան Սուրեն Լյուդվիգի - շարքային
5. Թովմասյան Տիգրան Գրիգորի - շարքային
6. Հակոբյան Ժորա Ալբերտի - շարքային
7. Մակարյան Արմեն Վոլոդյայի - շարքային
8. Միքայելյան Դավիթ Արամայիսի - շարքային
9. Մնացականյան Կարեն Սերյոժայի - շարքային
10. Չիլինգարյան Մխիթար Գևորգի - շարքային
11. Սարիբեկյան Կամո Ռոբերտի - շարքային
12. Սմբատյան Անանիա Վարդանի - շարքային
Երևան

20 սեպտեմբերի 1996 թ.

Հայրենիքն է շնորհում մարդուն հպարտանքներից
ամենաարդարը, ցավերից՝ ամենախորը, պաշտամունքներից՝
ամենաամոթալիցը և մահերից՝ ամենասուրբը:
ԳԱՐԵԳԻՆ ԼՈՐԵՆ

ԵՐԿՈՒ ԽՈՍՔ

Ամեն ոք գալիս է իր արժատներից: Մոլախոտի արժատն ըն-
դամենը մոլախոտ է սնուցում, ծաղկի արժատը՝ ծաղիկ: Մինչդեռ
ուրիշ է հողմերի դեմ շաչող կաղնին: Ուրիշ են կաղնու արժատն
ու հիշողությունը: Կաղնին գորավոր է, ըմբոստ, անընկճելի,
փառահեղորեն շքեղ՝ անգամ ընկած ժամանակ..

Արծվաշենի տասներկուսն իմ աչքին դիտապատ ընկած կաղ-
նիներ են, քահել, չծերացած կաղնիներ, որոնց էություն-արժատ-
ները գալիս են, էէ՛, էրգրի խորքից, մեր հիշողության մաքրամա-
քուր ակնադրյուրներից: Բոլորը: Անխտիր... Եվ ես գլուխ եմ խո-
նարիում տասներկու ընկած կաղնիների առաջ՝ նրանց հիշատա-
կին ի հռչարձան բերելով այս գիրքը՝ հուսալով, որ այն գալիք
սերուղներին ի պահ կտա տասներկու խնկելի անուններ..

ՇԵՂԻՆԱԿ

ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՀՈՂ

«Նրանք պատկանում են մարդկանց այն խմբին. ովքեր գիտակցված ձեռնարկության պես ընդունել են կանգնած մեռնելու գաղափարը, ովքեր իրենց գերեզման-սրբավայրի համար հեղել են սեփական արյունը՝ դառնալով լեզենդ, դառնալով իրենց հավերժական հանգրվանի տերը: Նրանք արդեն մասնիկներն են հողի, իսկ հողը երբեք չի նվաճվի, որովհետև հողը հավերժական է»:

Է. Շեմինգուեյ

Հավերժական հող:

Դեռ մեր նահապետից՝ Հայկից է գալիս մեր հողի հավերժությունը. Բելը պիտի խոցվեր, որովհետև նպատակն էր անբարո: Եվ Հայկը պիտի հաղթեր, քանզի իր ազատությունն էր պաշտպանելու, իր ազգ ու տոհմի պատիվն էր պաշտպանելու և իր հաղթանակով ապահովելու էր իր տոհմի, իր արյան հավերժացումը: Նախևառաջ արյան, քանզի, եթե պղտորվեր արյունը, ապա հողը կերերար նրա ուղքի տակ, հողը կխռովեր իր իսկական տիրոջից ու մի օր էլ ավար կդառնար օտար բռնակալներին: Իսկ այդպիսիք քի՛չ են եղել մեր պատմության քառուղիներում: Քի՛չ են եղել ի սկզբանե: Բայց եկել են ու անցել բյուրավոր ու բյուրանուն ելուզակները: Եկել են ու անցե՞լ... Ոչ: Ումում՝ բայց հայի բախտը միշտ է եղել իր հետ և սուվերի նման հետամուտ եղել իրեն՝ թշնամու տեսքով, թուրքի տեսքով, թուրքագերու տեսքով: Նաև մեր օրերում: Եվ հենց մեր օրերում պիտի պռթկար մեր արյունը, այլապես վաղն արդեն ուշ կլիներ: Անդամալիորեն ուշ, որովհետև դարեր շարունակ «եկող հուրը» (Վ. Սահյան) արդեն շա՛տ էր բազմացել...

Ահա այս վտանգն էր, որն զգաց ու որի դեմ պռթկաց մեր արյունը: Պռթկաց՝ արցախյան ընդվզումով, որը հետո վեր էր ածվելու համազգային արթնացման, համազգային ըմբոստացումի, համազգային հերոսացման.

*Արծվաթև ֆիդայիներ, սեզ սարերից Սասունի
Իջեք Արցախ աշխարհը մեր, ուր հայ սիրտը կարյունի,
Առած ձեր բոց նժույգներին՝ Անդրանիկին բերեք տուն,
Կարոտել ենք ձեր գեներերի շանթ ու բռնին փոթորկուն...*

Ամենայն Հայոց կաթողիկոսն առաջին «Միլիանց» հուշակոթողի բացման արևոթի երկու տարեկան հարյուրամյակի շրջանում՝ հուշակոթողի նախադարձ վազգեն Մարգարյանի, Ազգային Անդրատանտերից զինվորական զինվորականների, Ազգային Անդրատանտերից զինվորականների մեծ Մարգարյանի, բաղաժեշական և հոգևոր լի առատակները:

«Մխրանք» հուշակոթողի բացումը
Եռաբլուրում, 1995 թ. մայիսի 28-ին:

Համազգային արթնացման ալիքն անցավ շրջանից-շրջան, քաղաքից-քաղաք, գյուղից-գյուղ, տնից-տուն: Մեր ժողովրդի արգանդը ծնեց իր նորոթյա Մարգարետունիներին, իր Այծեմիկներին ու Սոսներին, իր Արաբոներին ու Դժոխք Հրայրներին, հանուն հայրենյաց հողի փրկության՝ գնդակի հրեղեն համբույրին կարոտ խնկելի ու անձաի իր մյուս զավակներին: Ծնեց, քանզի չծնել չէր կարող, քանզի ձակատագրական պահերին են անհրաժեշտ Նժդեհները, որ գալիս են իբրև ասուպ՝ լուսավորելու իրենց ապրած ժամանակաշրջանը, գալիք սերունդների անցնելիք ուղին, անփուշ ու ապահով դարձնելու այդ ուղին, որը միտում է դեպի հավերժություն:

ԱՐԾՎԱՇԵՆ

Աչքի անցկացնելով «Շայկական սովետական հանրագիտարանի» երկրորդ հատորը՝ սուղ տողերից տեղեկանում ենք, որ շենն այդ հիմնադրվել է 1845 թվականին և կոչվել Բաշքենդ (Կրասնոսելսկի շրջան, շրջկենտրոնից շուրջ 25 կիլոմետր հյուսիս-արևելք): Խորհրդային շրջանում տնտեսությունն զբաղվել է այգեգործությամբ, կարտոֆիլի, ծխախոտի, հացահատիկի մշակմամբ: Գյուղում գործել են Երևանի «Շայգորգ» ֆիրմայի, այլ գործարանների մասնաձյուղեր, երկու միջնակարգ դպրոց, արհեստագործական ուսումնարանի մասնաձյուղ, գրադարան, հիվանդանոց, դեղատուն, մանկապարտեզ, կինոթատրոն, կապի բաժանմունք, կենցաղսպասարկման տաղավար:

Այստեղ է ծնվել Խորհրդային Միության հերոս Ս. Գիլինգարյանը:

Շանրագիտարանային տեղեկատվությունն այսքանն է՝ չոր ու ցամաք տողեր:

Գալու էր ժամանակը, և ինձ կանչելու էր Արծվաշենը՝ ավելի մոտիկից ճանաչելու իրեն: Եվ նոր միայն հայացքիս առաջ բացվելու էր հայոց հնօրյա այս շենի կենդանի պատկերը՝ իր գուլալ ու անապակ աղբյուրներով, ու իմ ունկերում քջալու էին այդ աղբյուրները՝ իրենց զրնգուն անուններով՝ Գամջի աղբյուր, Չնգան քար... Գամջի աղբյուր. ո՞վ է տվել այս անունը սառնորակ այս ջրին... Մի անցո՞րդ, որի՞ ծարավից տոչորվող շուրթերին աղբյուրի ջուրը չամջի համ է տվել... Կամ՝ Չնգան քար. ինչո՞ւ զնգան: Ինչ իմանաս: Կարևորը, որ շատ գեղեցիկ է հնչում: Ճիշտ այնպես, ինչպես Վերին ու Ներքին թաղերը. ինչպես Ցից քարն ու այլ տեղանուններ:

Թերթում են իմ գործընկերոջ՝ արձատներով արծվաշենցի Արտակ Ճաղարյանի հողվածները՝ նվիրված այսօր արդեն հանգած փեթակ հիշեցնող Արծվաշենին. «Վերջին տներից զուգահեռ, գյուղամիջով մի բարակ գետակ է հոսում, բարակ ու ջրառատ: Իր համար ճամփա է բացել ու ափերին հենվելով՝ հազարամյա ծերուկի նման օրորվում է առաջ... Ամեն անցորդի բարև է տալիս և, պատասխանը չառած, սահում է ու երկար պոչը քաշում: Զաշում է հարյուր տարի, հազար տարի, միլիոն տարի... Զաշե-ում է, հա՛ քաշելու... Գետափնյա քարերը կանաչել են, մամռակալել ու ջրի հայելու մեջ ցուցվում են՝ իրենց սևաթյանը խառնելով արևի մի բարակ շողը ու դեպի երկինք խոյացող ժայռաբեկորների սևությունը:

Ջարերը կարծրացել, սեղմվել են իրար, դարձել մի հսկա, որ ուսերին եկեղեցի է կրում ու խաչքարեր: Գմբեթարդ տանիքով շինություն է եկեղեցին՝ մոռացված, անկարեկից, ուր քանի՞ տասնամյակ ոչ զանգի ձայն է լսվել, ոչ քարոզ ու ժամերգություն...

Լսվել է, չի լսվել՝ եկեղեցին կանգուն է եղել: Կա՞ հիմա եկեղեցին, կա՞ն խաչքարերը կամ սրբատեղի-գերեզմանոցի տապանաքարերը: Եվ ընդհանրապես՝ կա՞ մի տուն, մի շինություն, որ կանգուն մնացած լինի, թե՞ ավերվել է ամենն այն, ինչ ստեղծվել է արարչագործ արծվաշենցու ձեռքով, ստեղծվել է տքմանքով ու տառապանքով...»

Շարունակում են ընթերցել լրագրող ընկերոջս տողերը. «Արծվաշենցիները մեծամասամբ եկել են Գորաթանից, (Արցախ) տնավորվել շենացրել են իրենց գյուղն ու դարձել 700-800 ընտանիք, ստեղծել են Արծվաշենն ու այն դարձրել Շայաստանի ամենամեծ շեներից մեկը: Իսկ 1994-ի օգոստոսի 6-ին ոչ թե Արծվաշենում, այլ Կրասնոսելսկում նշվեց գյուղի 140-ամյակը: Ո՞նց նշվեց... Տոն լինե՞ր՝ տոնի նման: Մեծ, գեղեցիկ տոն, հորեյանական տոն: Խրախճանք լինե՞ր՝ խրախճանքի նման: Արծվաշենի հանդերում գինին հեղվե՞ր, թնդային դիոլն ու զուռնան՝ ցնցելով լեռներն ապառաժ: Բայց տոնը տոն չէ, տոնը կարոտի ու ցավի սպիներ է բացում, սպիներ, որ չեն էլ սպիացել ու դժվար թե սպիանան... Ու հորեյանի հետ նշվում է Արծվաշենի... անկմա՞ն երկրորդ տարին: ... Տոն լինե՞ր՝ տոնի պես... Ցավը մաճկալի մեջքին լինե՞ր՝ հողին շատ խոնարհվելուց, կարոտը՝ զարանանը լինե՞ր՝ խստաշունչ ձմռանից ձերբազատվելու: Կյանք լինե՞ր ու խնդություն, զրնգուն ծիծաղ լինե՞ր Գորաթանի անձավներում ու սարերում: Տկողնուտում սուփրեն փռած լինե՞ր, հողի բերք ու բարիքը սեղանին, հարազատ օջախի հարազատ փռան անուշաբույր հացը լինե՞ր, ու սարերի քամին բնության խաղըն ու խնդությունը բերե՞ր...

Այս գյուղը կռվ է տեսել, արյուն է տեսել: Այս գյուղը դեռ խորհրդային կարգերի հաստատումից էլ առաջ հարևան պետության աչքի փուշն է եղել, այդ պետության սրտում մխրձված թերակղզի, իսկ հետո՝ կղզի... Ես չէ, տարեց արծվաշենցիներն են վկայում, թե ինչպես են կանայք իրենց ամուսինների, զավակների ու եղբայրների հետ հավասար մաքառել հարազատ օջախի անառիկության համար, աղի ու քարածխափոշու խառնուրդով լի տոպրակներն ուսերից կախ դուրս եկել թշնամու դեմ-հանդիման: Ու եկել է խաղաղ կյանքի, արարման շրջանն, ու ոչ ոք չի կասկածել, թե կգա մի օր, երբ Արծվաշեն չի լինի, թեպետ տասնա-

մյակներ շարունակ Արծվաշենը շնչահեղձ է եղել... 25 ադրբեջանական գյուղերի միջև, շրջապատված նրանցով ու... այնքան անապահով...»:

Սրտի ցավով, տազնապով գրված տողեր՝ թղթին հանձնված հուզմունքից դողացող մատներով: Այսպես է, որովհետև Արծվաշենի ծնունդ է ինքը՝ հարազատ բնակավայրի կորստյան ցավից մղկտացող և հանուն Արծվաշենի այնքան ձիգեր գործադրած իմ ընկեր, լրագրող Արտակ Ճաղարյանը: Առայժմ մխիթարանքի խոսքեր չգտնելով ասելու նրան, ինքներս փորձենք մխիթարվել իր վերջին տողերով.

«Բայց վերքեր կան, որ երբեք չեն սպիանում, հիշողություն կա, որ երբեք չի խամրում, գայրույթ կա, որ երբեք չի մարում, ժողովուրդ կա, որ երբեք չի ընկճվում: Ու քանի տարի էլ անցնի, ինչպիսի ժամանակներ էլ լինեն, միևնույն է, գալու է պատմության արդար դատաստանի օրը»:

Ես հավատում եմ Արծվաշենի զավակի ցավոտ հավատին, որովհետև յուրաքանչյուր հայի համար Հայաստան աշխարհը մեկն է, ձակատագիրը մեկն է՝ լինի արծվաշենցի, լինի քավախքցի, լինի բիթլիսցի, թե կիլիկիացի: Եվ Արծվաշենն է մեկ բոլորի համար: Եվ Արծվաշենի հանդեպ սերն է գորավոր, սերը, որ վեր է ածվում բանաստեղծության, երգի, ասքի: Բայց նախևառաջ արծվաշենցի բանաստեղծի շուրթերին...

ԱՐԱՄԱՅԻՍ ՍԱՆԱԿՅԱՆ

ԱՐԾՎԱՇԵՆԻ ԱՂԲՅՈՒՐՆԵՐԸ

Այնքան շատ եմ, որ խմբերգ եմ Արծվաշենի աղբյուրները,
Որդիական կանչող ձեռք եմ Արծվաշենի աղբյուրները:
Ամեն աղբյուր՝ մի-մի համբույր, ամեն համբույր՝ հայրենաբույր:
Եթե խմես՝ քեզ օրհնե՞րգ եմ Արծվաշենի աղբյուրները:
Ամեն աղբյուր ունի անուն, ամեն անուն՝ մի պատմություն,
Կա Մովսեսի, Արշալույսի, հիմա նաև՝ Հռյսի աղբյուր,
Խաչի, Զամչի, Աղավարդի, նաև... հողաչափի աղբյուր -
Ախ, իրարից թանկարժեք եմ Արծվաշենի աղբյուրները:
Ամեն աղբյուր՝ հողից բխող մի արցունք է խորհրդավոր:
Հայ անուններ՝ Սահակ, Արամ, Շուշան, Մարտիկ, Ազատ, Արզո...
Դուք գնացեք Կառնետի ձոր, Ցից քար, Թեղի և Տանձի ձոր -
Ամեն ինչից իրազե՞կ եմ Արծվաշենի աղբյուրները:

Արծվաշենը մի կղզի է՝ սահմանից դուրս, ինչպես՝ Արցախ,
Հին Ուտիքի մի որդին է, որին ուտե՛լ կուզեն սաղ-սաղ...
Արծվաշենի ամեն աղբյուր՝ կճախրի, ոնց արծիվ խիզախ -
Կռվողների համար ե՛րգ եմ Արծվաշենի աղբյուրները:
Եթե կուզեք՝ նաև գե՛նք եմ Արծվաշենի աղբյուրները...

1990

ՄՇՏՍԳՐԳԻՌ ԱԽՈՐԺԱԿ

Արցախյան պատերազմը, որ Հայաստանի համար սկսվեց սահմանաճեղձ շրջանների օր-օրի սաստկացող հրետակոծություններով, օսմանյան թուրքերի նորօրյա ժառանգներին առավել հեռահար նպատակների էր մղելու: Ըստ Աբուլֆազ Էլչիբեյների և ուրիշ թուրք քաղաքական գործիչների, երբեմնի ծովից-ծով Հայաստանից մի ավաչափ մնացած այսօրվա հողակտորից բզկտվել-պոկվելու էր նաև Չանգեզուրը, վերցվելու էր Սևանա ծովակն ամբողջությամբ, և, իբրև հայ ժողովրդի միակ ապաստան, մնալու էր մայրաքաղաք Երևանը: Եվ Հայաստանի Հանրապետություն կոչվածը սահմանափակվելու էր Երևանի նահանգով միայն: Անշուշտ, բացվել էր նրանց ախորժակը, որովհետև 1988 թվականի փետրվարի սուճայիթյան ջարդն անպատիժ էր մնացել, հրապարակավ չէր դատապարտվել: Եվ արդեն իսկ նոր քարտեզներ էին գծվել:

«Աֆարիմ, Աբուլֆազ», - երևի ոգեշնչվել էին ադրբեջանական զորամիավորումների հրամանատարները: Նրանց մտքովն անգամ չէր անցել, թե իրենց «գյավուր» հարևանը կարող է նաև ըմբոստանալ, թե նա կարող է իր հանապազօրյա հացը վաստակող արորի խոփը ձուլել ու վերաձևել ազգապահ սրի: Եվ ինչպե՞ս մտածեին: Ի՞նչ հիմքեր ունեին այդպես մտածելու. չէ՞ որ 1915-ի հայկական աննախադեպ կոտորածները այդպես էլ անպատիժ էին մնացել: Չէ՞ որ քաղաքակիրթ աշխարհի լայն-լայն բացված աչքերի առաջ մորթվել էր նույնքան քաղաքակիրթ ու մարդկությանը այնքան ծառայություններ մատուցած մի ողջ ժողովուրդ:

Պիղատոսյան ժամանակներ, պիղատոսյան վարքագիծ, պիղատոսացած մեծ տերություններ, որոնք միշտ էլ միայն իրենց պատանի տերն են եղել, և միշտ էլ իրենց հայացքները փախցրել են հայի արցունքոտ աչքերից:

Իսկ թուրքը շատ լավ գիտեր, որ մենք ավելի շատ խաչ ենք պաշտել, քան՝ սուր: Այդպես էր բաղադրվել մեր արյունը մեր հավատքով: Մեր սակավ, բայց թանկ արյունը, որ մեր քարուքուռ գոհասեղան հողում հեղել ենք այնպես առատորեն.

*Զար ու քառ է,
Տատասկոտ է նա,
Բայց այն ո՞ր հողն է,*

*Որ իր սեղանին
Այսքա՞ն անհամար
Չոհեր ունենա...*

Սուճայիթում հայի արյամբ էր բոսորվելու թուրքական յաթաղանի միայն մի սայրը: Եվ դա նրանց քիչ էր թվալու: Ու նույն յաթաղանի սուճայիթյան կոտորածներից դեռ չբացած մյուս սայրն ուղղվելու էր Բաքուն քաղաք դարձրած, Բաքուն շենացրած հայության կողմը: Եվ այս քաղաքում նոր կոտորածներ էին սկսվելու, ինչպես դարասկզբին: Այդ նույն յաթաղանն այնուհետև, հայաշատ այլ բնակավայրեր: Գազազած ամբոխը ոռնալու էր՝ մահ գյավուրներին: Ու անցնելու էր թաղից թաղ, տնից տուն, ջարդելու էր դուռ-պատուհան, դուռ ու պատուհանից շարտելու էր օրորոցում անխռով քնած, ճակատը հուլունք-հուլունք քրտինքով զարդարուն հայ մանուկին, հորը սրախողխող էր անելու, դեռատի կանանց ու աղջիկներին պատուհասելու էր անասնական բնազդով: Պատուհասելու էր, որովհետև ինքը թուրք էր, իսկ թուրքի անցած ճամփան միշտ էլ արյան ու կոտորածի է եղել, միշտ էլ ավերի ու թալանի է եղել ու է: «Այստեղով թուրքն է անցել» (Վ. Հյուգո): «Խարդախությունն ու շողոքորթությունը, առել է Ամերիկայի ամենահեղինակավոր նախագահներից մեկը՝ Աբրահամ Լինքոլնը. - արյունակից զարմիկներ են»: Մեր երբեմնի «եղբայր-բարեկամի»՝ ազերու համար է ասված կարծես: Բայց երբ «եղբայրական ընտանիքի» փլուզումից հետո պատմվեց կեղծ բարեկամության դիմակը, ազերին այլևս անկարող եղավ զսպելու իր «անայբուբեն» (Ս. Թորոսյան) բնազդը: Անգամ մտավորական կոչվածը՝ հանձնես ժողովրդական բանաստեղծ, Ադրբեջանական ԽՍՀ ակադեմիայի թղթակից-անդամ, ԽՍՀՄ պետական մրցանակի դափնեկիր Բախտիար Վահաբզադեի, արյան կոչ արեց՝ ապացուցելով իր ողորմելի լինելը իբրև ակադեմիայի թղթակից-անդամ, իբրև պատմաբան: Ավելորդ չեն համարում այս գրքի ընթերցողներին հիշեցնել ողորմելի այդ «մարգարեությունը», որից գարշահոտություն է փչում: Այդ «բանաստեղծությունը» նաև ազգային սնապարծության «սքանչելի» գլուխգործոց է, որն առաջին հերթին ապտակ է իրենց՝ «խաչքարը» «խաչդաշ» դարձնող ազերի ժողովրդին ու գիտնական հանգաթուխին: Ահա այդ բանաստեղծությունն ամբողջությամբ:

ՀՈՂԻՑ ԲԱԺԻՆ ՉԵՆ ՏԱ

Մոտիկ ենք եղել հնոււմ. շատ մոտիկ,
 Այնքան մոտիկ, որ մեր սեզ լեռների
 Շուքն ընկել է ձեր լեռների վրա:
 Եվ հիմա... հիմա
 Ես մեր անցյալին ավաղ եմ ասոււմ.
 Բախշու Եվագից խաբւած էինք մենք,
 Դուք՝ մեր Զարբարի երգից արտասւվոււմ:
 Բարեկամ էին մեր պապերն, իրող,
 Եվ չէին ասոււմ այդ մասին մի բան.
 Իսկ մենք, իրար դեմ ատամ սրելով,
 Ճառոււմ ենք անվերջ «բարեկամաբար»:
 Սա ի՞նչ աղուերգ, ծես է դառնալի,
 Ո՞ր սատանան է խառնկոււմ կրկին:
 Ասոււմ եմ՝ դրսից մեկը, երկի,
 Մատը դրել է վաղեմի վերջին:
 Զեզ ինչպե՞ս ընկեր, եղբայր անվանեմ,
 Որ ինձնից հող ես պահանջոււմ հիմա:
 Զանի՞ անգամ եմ աչքերդ հանել՝
 Դողիս վրա աչք գցելու համար:
 Միթե՞ դա երբեք դաս չի լինելու...
 Թե՞ ավել արյուն ունես հեղելու...
 Եղբայր ես ասոււմ դու ինձ արտաքուստ
 Եվ ասեղի պես ծակծկոււմ թաքոււմ:
 Ես միշտ եղել եմ պարզ, հավատարիմ,
 Իսկ դու՝ խորամանկ, կավատ ահավոր:
 Թե թշնամի ես՝ մի խորամանկիր:
 Զեզ հետ կերած իմ աղուհացը,
 Զիրվայութիւնս հարամ լինի քեզ,
 Ե՞րբ քոնը դարձավ Դարաբաղն իմ վես:
 Նրա անոււն իսկ թող դա վկայի:
 Դողը կամավոր ոչ ոքի չեմ տա.
 Արյամբ եմ կնքոււմ ու զոռով առնոււմ:
 Դու աչք ես տնկել ե Նախիջևանի՞ն:
 Գուցե Թավրի՞զն էլ, Արաբն էլ քոնն եմ:
 Այն երկրները, ուր կա Վարդան անոււմ,

Գուցե թե նույնպես քե՞զ եմ պատկանոււմ...
 Իմ մեղքը ո՞րն է, մարեմ փուշի պես,
 Որ ցանկել ես ողջ աշխարհոււմ այդպես:
 Իմ հոսող առվին քրբանդ մի դարձիր,
 Դա արյան կռիվ, հողի կռիվ է:
 Եվ ամենկին արծիվ մի կարծիր
 Զո բնոււմ ապրող ճնճողակներին էլ,
 Իմ նախնիներից՝ աճյուն առ աճյուն,
 Իմ փառքն ու պատիվն եմ այս հողոււմ հանգչոււմ:
 Չե՞ս խնդա վրաս,
 Թե ապուպապիս հողից բաժին տամ,
 Չխնդաս՝ պապս վրաս կխնդա
 Ու ձեռ կառնի ինձ:
 Դու ինձ միամիտ քնած չկարծես,
 Դո պարտական չե՞ բաբեկը Դավթին:
 Չեռ ամենելով ինձ, դու լավ իմացիր,
 Կտրոււմ ես ճյուղն այն, որին նստած ես:
 Տեսնոււմ եմ՝ աչքդ արյուն է կոխել...
 Իմ տան բաղձանքով դու քեզ չտանջես:
 Այսօր ինձանից հող ես պահանջոււմ,
 Վաղը նամուսս պիտի պահանջես,
 Իսաբուլաղիս զլգլանքները.
 Զարբարի, Սեյիդի, խանի երգերից...
 Բաբեկի դամբանն ինչպե՞ս գյաղին տամ:
 Գազան եմ կտրել գյաղեքդ դարձյալ,
 Ինձնից զանգատ եմ գրոււմ վերևին,
 Ինչքան տվել եմ, քիչ է, երկի,
 Պահանջոււմ եմ, որ էլի բաժին տամ...
 «Ազիտատոր», Բաքու, N5, 1988 թ.

Ասեմ, որ սա ժամանակին անպատասխան չմնաց: Տասնյակ հայ բանաստեղծներ ապտակ հասցրին ժողովրդական կոչված Բախիարին ու նրա նման բազմաթիվ գրչակիցների: Անհրաժեշտ եմ համարոււմ այս գրքի էջերոււմ նույնությամբ զետեղել նաև մեր լավագույն բանաստեղծներից մեկի՝ Իզնատ Մամյանի չափածո պատասխանը.

ԲԱՆՏԻԱՐ ՎԱՐԱԲԱՐԵՆՆ՝ ի պատասխան նրա՝ «Ազիտատոր», Բաքու, N5, 1988 թ. տպագրված «Դողից բաժին չեմ տա» զագրախոսության

ԻԳՆԱՏ ՄԱՄՅԱՆ

Ես՝ խաղաղ ազգի բարեպաշտ զավակ,
Ես՝ մի բանաստեղծ Նարեկա ցեղից,
Չեմ կրկնելու բառերդ անարգ,
Զեզ չեմ դիմելու խուսբերով ջո պիղծ:
Ես քեզ չեմ ատում: Ես խղճում եմ քեզ:
Որ թեև պոետ՝ «լույսով ներշնչուն».
Բայց ջո շուրթերից երգի փոխարեն
Դահձային արնոտ բառեր են հնչում:
Սպառնում են ինձ՝ արյուն կհորդի...
Շավատում եմ ձեզ, ու պետք չէ երդում.
Դա հին արհեստն է ջո ժողովրդի,
Որ վերհիշեցիր դու Սումգայիթում:
Կարող ես, գիտեմ, իմ հին «բարեկամ»:
Պետք չի խուսբերդ երդումով օծել.
Տաճա՞ր ես շինում, որ չհավատամ,
Մատյա՞ն ես ծաղկում՝ ուժիդ կասկածեմ...
Ես քեզ խղճում եմ, որ ատում ես ինձ,
Այդպես խղճում եմ մարդիկ խելացի
Շոգեհիվանդի մռայլ վանդակից
Իրենց հայրոյող խենթ արարածին...
... Ընած բնակիչ նիրհում դաշտերի,
Դու ի՞նչ լեռներ ես վկայաբերում,
Որ իբր հայոց ջինջ գազաթմերը
Ապաստանել են իրենց ստվերում:
Դու լեռներ չունես հողմաշունչ ու սեզ,
Ըոնը - շոգ հովիտն ու ծովն են աղի,
Ըո ազոավները չեն հասնի երբեք
Արծվալեռներին հայոց Արցախի:
Ըո ազոավները՝ կռիւնով անհազ
Թառելով իմ սուրբ խաչքար ու վանքին՝
Ըո բշմամանքն են հավաստում ահա
Եվ նենգությունը մեծ ստահակի...
Ինչքան էլ, սակայն, թույնը շառաչի
Ինչքան էլ ոռնա ոխդ արնաբաշ,
Իմ Քանձասարը չի դառնա մեջիդ,
Իմ սուրբ խաչքարը չի դառնա խաչդաշ:
ԵՍ քեզ չեմ ատում: Ըեզ խղճում եմ լուկ,
Որ անգոր եղել ի դեմ պատմության

Ու մեղքերի մեջ այսպես թողվելով՝
Ուրիշի հողին կոչում ես վաթամ:
Ճշմարտությունից դեմքդ մի թեքիր,
Մի անբաստանիր կրքերով անսանձ.
Ոչ չիրիմն է պետք ինձ ջո Բաբեկի,
Ոչ ջո նամուսի լաթը ձմրոված:
Ես իմ երկիրն եմ ուզում լեռնաշեն,
Իմ հայրենիքը-դարերում անթիվ.
Դու ջո սև թաթը ետ պիտի քաշես
Նրա ալեկոծ բախտի ձակատից...
... Ու թե այնտեղ է աճյունը պապիդ,
Ապա դու նրան՝ նախորդին ջո թանկ,
Պիտի անվանես թալանի ձաւձիին
Ալլահի կամքով ընկած ասպատակ:

***

Թուրք-ազերին Շայաստանի հանդեպ իր ոտնձգություններն սկսեց... անանազողությանը, հովիվների ու շինական մարդկանց գերեվարելով: Երբեմնի «անոխ» հարևանն, այսինքն, միշտ է դիմել նման ստորության, միշտ է գողացել ու թալանել:

Եվ քիչ ժամանակ էր պետք, որպեսզի ջղաձգվեր ու վերստին փորձեր... հո՞ղ գողանալ: 1990-ի վերջերից բացահայտ գործողություններ սկսեց մեր սահմանամերձ շրջանների նկատմամբ: Մեր ժողովուրդն սկսեց լրջորեն անհամբարանալ. վտանգն արդեն ակնհայտ ու շատ մոտիկ էր: Առավել տազնապալի էր վիճակը Երասխավանում, որից այն կողմ հարևան հանրապետությունը զգալի ուժեր էր կենտրոնացրել և, փաստորեն, դուրս եկել բացահայտ առձակատման: Նրան գուցե թվում էր, թե ամեն ինչ շատ հեշտ է լինելու, և իր առաջին գոհը դառնալու է Երասխավանը: Բայց այստեղ էր, ուր թուրքը փշրված էր տեսնելու իր երազանքները: 1991 թվականի հունվարի 13-18-ը տեղի էր ունենալու Երասխավանի հերոսական ձակատամարտը՝ դեկավաթությանը հայոց երկրի պաշտպանության ներկա նախարար Վազգեն Սարգսյանի: Այստեղ էր, որ իրենց անմահության ուղին էին բռնելու Մովսես Գորգիսյանը, Երվանդ Սաղոմյանը, մեր անկախությանն ու ազատությանն իրենց կյանքը գոհաբերած այլ քաջազուներ: Եվ հենց հունվարյան այդ նույն օրերին վերստին եռալու էր Ազատության հրապարակը: Ժողովուրդը պահանջելու էր՝ զենք տվեք, թուրքը նորից է գազազել, զենք տվեք...

Ազգային բանակ դեռ չունեինք, չէինք հասցրել ունենալ: Նո-

որոյա ենիչերիներ ղեմն առնելու միակ ճանապարհը կամավորական զորամիավորումների ստեղծումն էր: Դա էր փրկութեան ելքը մեր անկախութեան նախնական փուլում: Եվ մեկը մյուսի ետևից ծնվեցին «Տիգրան Մեծն» ու «Գարեգին Նժդեհը», «Արաբոն» ու «Նիկոլ Դումանը», «Շանթն» ու «Սասունցի Դավիթը», այլ զորամիավորումներ: Դյուցազնական այս միավորումներին էլ հետագայում բախտ էր վիճակվելու դառնալ հայոց ազգային բանակի կորիզն ու հիմքը: Բանակ, որը ծնկի էր բերելու հակառակորդին: Բանակ, որի փառքը տարածվելու էր աշխարհով մեկ և համարվելու էր Կովկասում ամենամարտունակը: Իսկ մեզ նախառաջ դա էր պետք, որովհետև «Ուժն է ծնունդ իրավունք»: Մեզ համար՝ նախառաջ ապրելու իրավունք, չմորթվելու իրավունք, եղենագարկ չլինելու իրավունք... Մեր ուժ չունենալն է եղել պատճառը, որ ժամանակին Պոլսում գերմանական դեսպանը հեզնել է. «Թուրքերը հայերին թողեցին միայն Սևանա լիճը, ուր նրանք կարող են լողանալ, բայց չթողեցին բավականաչափ տեղ՝ ջրից դուրս գալուց հետո չորանալու համար»:

1992 թվականի հուլիսին, երբ դարաբաղյան ռազմաճակատներից մեկում Մարտակերտում, զգալի էր ազերիների կտորուկ առաջխաղացումը, Էլչիբեյն սկսեց հրձվալի երազներ փայփայել՝ մոտակա օրերին լողանալ Սևանա լճում, իշխան ու սիգ վայելել... Նախանձելի՝ ախորժակ: Իսկ նրանից առաջ, երբ դեռևս գոյություն ուներ ԽՍՀՄ կոչված կայսրությունը, Ադրբեջանի կոմկուսի առաջին քարտուղար Աբդուռահման Վեզիրովը մոսկովյան կենտրոնական հեռուստատեսությամբ ունեցած ելույթում ծաղրել էր նույն Մոսկվայում հացադուլի նստած հայ մտավորականներին. «Մեր հայ բարեկամները մոռացել են, որ հողն արյունով են վերցնում, ոչ թե հացադուլի նստելով...»: Որքան էլ արյան մղող, այնուամենայնիվ, ձիշտ էր Վահաբզադեի արժանավոր խոհակիցը. հողը արյամբ են վերցնում: Բայց ո՞ր հողը, բայց ե՞րբ: Նույնիսկ 20-րդ դարավերջին: Ա՞յն հողը, որ դարեր շարունակ արյան հեղեղներ է տեսել, որ արյամբ է սնուցել իր ամեն ծառն ու թուփը:

Աչքերն արյունով լցված հարևանի, նրա հեռահար ծրագրերի, նպատակների գերեզմանը փորելու համար մեր հանրապետության ղեկավարների ուշադրությունը նախառաջ պիտի բևեռվեր կանոնավոր բանակ կերտելու խնդրին: Եվ ստեղծվեց այդպիսին, որի զորամիավորումներից մեկն էլ Կիրովականի N մոտոհրաձգային-դեսանտային զուևն էր՝ Արծվաչենի 12 փառաբանված հերոսների ոգու կոփման դպրոցը:

ԱՌԱՅԺՄ ՆՐԱՆՑ ԱՌԱՎԵԼՈՒԹՅԱՄԲ

Կիրովականի մոտոհրաձգային զուևն ստեղծումը հիմնականում պայմանավորված էր հանրապետության հյուսիս-արևելյան շրջանների սահմանամերձ գյուղերի անվտանգությունն ապահովելու նպատակով: Թշնամին հրետանային հեռահար հարվածներին նպաստակով: Տավուշի շրջանի Մովսես և Այգեպար, Ներքին և Վերին Կարմիրաղբյուր, Զինարի, Այգեձոր, Պառավաքար և այլ գյուղեր: Այս ուղղությամբ թշնամու աշխուժացման խթանը Մարտակերտում ազերիների ունեցած ժամանակավոր հաջողություններն էին: Եթե Մովսես գյուղի գլխին կրակ էին թափում Դարաղաշ սարի գլխին բնավորված գիշանգղները, ապա շրջակա շեների բնակչության համար իսկական պատուհաս էին դարձել Ներքին Կարմիրաղբյուր և Այգեպար գյուղերի միջև ընկած՝ ռազմավարական մեծ նշանակություն ունեցող բարձունքները: Ազերի-թուրքը բավականին երկար ժամանակ տիրում էր դրանց և մեծ ավերածություններ պատճառում հայկական շեներին: Ասել, թե մեր կողմից այդ բարձունքները գրավելու փորձեր չեն արվել, ասել, թե երկրապահ ջոկատները ջանքեր չեն գործադրել այդ ուղղությամբ՝ անստույգ կլինի: Բայց թշնամին շատ ամուր էր կառնել, և մերձակա հարթ տարածությունները, դաշտերն ու արտերը նրա համար առավել ապահով էին՝ ամեն ինչ երևում էր, ինչպես ափի մեջ: Թշնամու համար այս նպաստավոր հանգամանքներին զուևարվում էր և այն, որ ինքը զինված էր մինչև ատամները, իսկ մեր երկրապահները դեռևս շարունակում էին ապավինել ինքնաչեն զենքերին, որսորդական հրացաններին, կարկտահար հրանոթներին:

ԿԻՐՈՎԱԿԱՆԻՅ ՏՂԵՐՔԸ ՀԱՍԱՆ...

Վերին Կարմիրաղբյուրից դեպի Բերդ իջնող ամենակարճ ճանապարհը անտառամիջյան մեղիկ, արահետանման այն խճուղին է, որով իջնելու դեպքում պիտի վտանգն աչքիդ առաջ ունենաս: Նեղիկ, ծուռուծուռ, այսուայնտեղ քանդված, դարուփոսերով հարուստ ճանապարհն այս վիճակում է քիչ օգտագործվելու պատճառով: Գյուղի մարդիկ՝ վերին Կարմիրաղբյուրցիները, առիթից-առիթ են դիմում այս խճուղուն, հատկապես դաշտային աշխատանքների ժամանակ՝ վարուցանք, խոտհում, բերքահավաք:

Ինձ համար անտառամիջյան այս ճանապարհով իջնելն այնքանով էր հետաքրքիր, որ անպայմանորեն ուզում էի տեսած լինել նախ Վոլոդյա Դարբինյանի հիշատակին կառուցվելիք աղբյուրի տեղը՝ Նաֆլարի ձորը՝ ուր հայրը՝ Սարգիս Դարբինյանն արդեն խողովակներով ջուր էր հասցրել, մտովի նախագծել անելիքը: Այդ վայրը ծաղկավետ մի բացատ էր, խաղաղ մի անկյուն՝ մարդկանցից, ժխորից հեռու: Շիշում եմ՝ հունիսյան մեր այցի օրը, երբ զննացել էինք տեսնելու ջուրատի տեղակայման վայրը, Սարգիսն ասաց.

- Սա էլ մեզ հատկացված հանդամասն է, հողակտորը, բայց ես թուլացած կաներով ինչպե՞ս ենք մշակելու, չգիտեմ...

Ճանապարհն իջավ ձորն ու նորից թեքվեց դեպի աջ: Մեզ ուղեկցող ծնողների աչքերն սկսեցին խոնավանալ:

- Մի քանի րոպեից կհասնենք Չինարուտ, ասաց Արամայիս Միքայելյանը՝ իմ վաղեմի բարեկամն ու զարմանալի շաշլ հոգու տեր մարդը: Ինքն էլ էր հուզված, որովհետև այս տեղանքում նաև իր հերոս զավակի՝ Ռ գնդի բռժակ Դավթի ոտմահետքերը կային, ձեռագիրը կար չիմարի ծառի վրա:

Քիչ անց զառիթափն ի վեր մազլցող «վիլիսը» փնջոցով կանգ առավ: Շեռուտալրագրող ընկերներս՝ Վադիմը և Ռոմիկը առաջինն իջան մեքենայից. նրանք այդ օրը «Ձինուժի» համար ահագին նյութեր ունեին պատրաստելու:

Չինարուտում, ճանապարհից դեպի ձախ, երկինք էր խոյանում հսկա մի չինարեմի: Առեւելի հաստությամբ բնի վրա փորագրություններ կային. «Դ», «Կ», «Ա», «Մ» ... Շտոո ես պիտի իմանայի, որ այդ փորագրություններն արված էին Փամբակից Տավուշ եկած ու Չինարուտում տեղակայված Կիրովականի դեսանտային գնդի տղաների ձեռքերով: Եկել էին հետևակային

մարտական մեքենաներով: Եկել էին լեզնելու թշնամու կրակակետերը: Եկել էին ապացուցելու, որ իրենք ընտրյալներ են, ընտրյալներից ընտրյալներ, որ իրենց՝ դեսանտայինների առաջ խաղ չունի խաղալու ազերին, որքան էլ նրանց ձեռքին գտնվող բարձունքները թվային անառիկ:

Դեսանտայինների ուժն ու գորությունը լավ գիտեին մեր ռազմական հրամանատարությունը, նույն ինքը՝ գնդի հրամանատար Ալեքսանդր Թազազալյանը, սահմանապահ գործերի ղեկավարությունը: Դեսանտային գնդում պատահական մարդիկ չեն ծառայում: Չինկոմիսարիատները առանձնահատուկ բախնդրությամբ են նրանց ընտրում: Պատերազմական գործողությունների ժամանակ դեսանտայիններն այն զլխավոր ուժն են, որ գործի են դրվում ամենավճռորոշ, ամենալարված ու վտանգավոր պահերին:

Ես, իբրև ակնատես չէ, որ պիտի պատմեմ վերոհիշյալ բարձունքների համար մղված ահեղ կռիվների մասին: Բայց գիտեմ, որ այստեղ հողն այրվել է թշնամու ուղեքի տակ, որ Լուռի-Փամբակում հատուկ պատրաստվածություն անցած դեսանտայինները հրաշքներ են գործել, իրենց խոսքերով ասած՝ թուրքին ցույց տվել, թե որտեղ են ձմեռում խեցգետինները: Օրեր տևած մարտերի ընթացքում, ոսոխը, զգալի կորուստներ կրելով, նահանջում է դեպի մոտակա աղբյուրանակա Այբալու գյուղը: Նահանջում է՝ ջարդված, խուճապահար և ատամները կրճտացնում հեռվից: Իսկ այդպարցիները, որ այնպես հոգնել էին թշնամու հրետակոծություններից, թշնամու շունչն այդքան մոտիկից զգալուց, բարձունքների գրավումից հետո լեզնեղանման պատմություններ էին հյուսելու դեսանտային գնդի տղաների մասին: Իմ մեջ տպավորվել է նրանցից մեկի խոսքը, որն այս պարագայում գեղեցկացնելու կարիքը չունի.

- Ազերին, ամիսներ անընդմեջ, կրակ էր, որ թափում էր մեր, հարևան գյուղերի վրա: Ոչ հող մշակել էր լինում, ոչ հովվություն անել, ոչ հանգիստ քնել: Մեր ոսկեբեր հողը մնում էր անմշակ հատկապես սահմանին հարող համադամասերում: Չոհերի, անմեղ զոհերի մասին էլ չասեմ, այդպիսիք շատ ունեցանք: Մտածում էինք՝ ե՞րբ վերջ կլինի, որ ազատ շունչ քաշենք... Մի օր էլ, բեռնակները հանդացնելով, եկան Կիրովականի տղաները: Տեսնել էր պետք, թե բձի տղերքն ի՞նչ արին, ի՞նչ մի շան օր զցել էր, որ զցին թուրքին... Շիմա նայում ենք մեր դաշտերին, ազատագրված բարձունքներին, հոգիներս փառավորվում է: Շե՛յ, Աստված, հայի Աստվածը չի մեռել, որովհետև այսօր էլ հայ

մայրը շարունակում է կորյուններ ծնել: Ազգի փրկության համար
կյանքները զոհաբերելու պատրաստ կորյուններ...

Ասողը ծերունագարդ խաչիկ քեռին էր:

ՏԵՂԱԿԱՅՄԱՆ ՎԱՅԻՆ ԶԻՆԱՐՈՒՏ

Ծառասպանության վերջին տարիներին զարմանալիորեն
խիտ, թավ ու անվնաս են մնացել Տավուշի անտառները: Տասն-
յակ հեկտարներով դեռ այսօր էլ պահպանվում է նրանց կուսա-
կան անաղարտությունը, այսօր էլ այդ անտառները լիքն են կեն-
դանիներով: Եվ այնքան ապահով է զգում իրեն գյուղացին, որ
դարձյալ օրերով անտառ է թողնում իր անասունը՝ կով, հորթ,
այծ, խոզ... Գողության դեպքեր էլ են, հիարկե, լինում երբեմն,
բայց սա արդեն այն գողությունը չէ, երբ աղբբեջանցիները հո-
վիվներին սպանելով, նախիրներ ու հոտեր էին քշում դեպի
իրենց սահմանը:

Չինարուտ կոչված անտառահատվածը բնության սիրահարնե-
րին կանչում է նաև իր սառնորակ աղբյուրներով: Թերևս Չինա-
րուտին այնքան մոտ գտնվող այդ աղբյուրներից մեկն էր պատ-
ճառը, որ Փամբակից հատուկ առաքելությամբ եկած տղաներին
ստիպեց հանգրվանել այստեղ՝ հայոց բնաշխարհի այս հրաշք
անկյունում, որտեղից և սկիզբ էր առնելու նրանց փառքի ճանա-
պարհը, հերոսացման ու անմահության ուղին:

Աղբյուրից, չինարի ծառից մի քանի հարյուր մետր դեպի հյու-
սիս՝ ընդարձակ մի բացատ կա: Բացատն ընկնում է ավարտվող
ձորի ձախակողմյան պռնկին: Տղաներն այստեղն են ընտրել ու
իրենց ձեռքերով հարթել խորդուբորդությունները, տնակ դրել,
հաստատել իրենց ժամանակավոր կացարանը: Բացատից քիչ
այն կողմ մարտական մեքենաների կայանատեղին է՝ երկկողմյա
ձորալանջերով պատսպարված: Յուրաքանչյուր մեքենայի հա-
մար հատուկ խորշ է փորված, խորշերն այսօր էլ կարող են ծա-
ռայել իրենց բուն նպատակին... Դեպի կայանատեղի տանող
խճուղ ճանապարհը մաշվել է մարտական մեքենաների հաճախա-
կի ելումուտից: Չէ՞ որ այստեղ բույն դրած արծիվները չէին
եկել նստակյաց կյանք վարելու, չէին եկել խրախճանելու որպես
«մանրիկյուր տղերք»: Նրանք եկել էին ցանկացած պահի ստաց-
ված հրահանգի դեպքում սուրալու անհրաժեշտ ուղղությամբ,
հուր ու կրակ թափելու ոտխի գլխին: Իսկ խաղաղ պահերին
մեկ-մեկ բարձրանալու էին Վերին Կարմիրաղբյուր և ջուկատի
հրամանատար Վոլոդյա Դարբինյանի հայրական հարկի տակ
նրա ու իր ծնողների ձեռքերով պատրաստած գինին էին համ-
տեսելու, մի քիչ էլ գինովանալու էին ու ետ՝ հռնդյունով իջնե-
լու էին դեպի ձորը, դեպի Չինարուտ: Դեսանտայիններ էին,

ասել է, թե անհրաժեշտաբար նաև մարզվելու էին: Տավուշի այ-
գաբացները դիմավորելու էին սառնորակ աղբյուրների ջրերում
լողանալով, դրախտային անտառի արահետներում վազել-մարզ-
վելով, օր-օրի կոփվել-առնակամանալով: Գնդի տղաներից յուրա-
քանչյուրը ներքին համոզմունք ուներ, որ իր անելիքը չի ավարտ-
վելու Տավուշով, Այգեպարն ու հարակից գյուղերն ավերող, գի-
շանգղի բույն դարձած, բարձունքների նվաճումով: Նրանք գիտե-
ին, որ իրենք են հայոց ազգային բանակի առաջին զինվորները:
Իսկ առաջինները միշտ էլ առաջինն են իրենց վրա վերցնում ճա-
կատագրի ծանր հարվածները:

...եվ այս տղաները կատարեցին հրամանը
ճիշտ ժամանակին և անթերի:

Ահեղ ու անմարտիկ մարտերի անցացել է ընդամենը մի քանի ժամ ...

ԳԵՂԻ ԱՐԾՎԱՇԵՆ՝ ԳԵՂԻ... ԱՆՄԱՀՈՒԹՅՈՒՆ

Այնտեղ է միայն սխրանքն սկսվում, երբ վերջանում է ամեն մի հնար...

Ազերիների հրահրած բախումներն օր-օրի ավելի սաստկանում էին: 1992 թվականի ամռանը, երբ արցախյան ռազմաճակատներում, մասնավորապես Մարտակերտում հրո ճարակ էին դառնում Հաթերքը, Չափարը, Կիչանը, Չլորանը, տասնյակ այլ գյուղեր, Հայաստանի սահմանամերձ շրջաններում նույնպես կատաղի հարձակումները հաճախակիացան: Էլչիբեյին թվում էր, թե եկել է իր գահակալության աստեղային ժամը, թե իր «ասկյարների», իր օժոնականների դեմ այլևս չի առնի և ոչ մի պատվար. նա մոռացել էր, որ 1918 թվականին նույնպես թուրքերը ունեցել էին հաջողություններ, բայց Սարդարապատում սարսափահար աղերսել են ալլահի օգնությունը՝ դեմ առնելով հայոց անպարտ ոգու պարիսպներին: Աղերսել են ոչ միայն ալլահին. «Եղբայր հայեր, խնայեցե՛ք մեզ, մենք հայկական ջարդերին չենք մասնակցել...» Եվ փախել են Սարդարապատից գլխովին ջախջախված: Սա էր մոռացել Էլչիբեյը: Մոռացել էր Բաշ-Աբրանը, Դարաքիլիսան: Նա իր հիվանդոտ երևակայությամբ... զովանում էր Սևանա զուլալ ջրերում: Հիվանդ երևակայության արդյունք էր նաև Կարճիրի շրջանով դեպի Փեղամա լեռնաշխարհի գեղեցկուհին բերող ամենակարճ ճանապարհի նախագիծը...

Երևակայությունը՝ երևակայություն, բայցև իրողություն էր ռազմական ուժի մղումն ու կենտրոնացումը այս ուղղությամբ:

Միևնույն ժամանակ, ինչպես միշտ, աչալուրջ ու զգոն էին նաև մեր ռազմական ղեկավարները. օրըստօրե առնականացող հայոց ազգային բանակը, տարբեր մարտերում թրծված երկրպագաները արդեն վաղուց ի գորու էին պատնեշելու թշնամու առաջ խաղացող ուժերին:

Նույն 1992 թվականի հուլիսի կեսերին, Տավուշում գերագանց կատարելով իրենց սրբազան պարտքը, Կիրովականի գնդի ղեսանտայինները տեղափոխվում են Կրասնոսելսկի շրջանի Վահան գույղ: Այս գյուղը և Արծվաշենը, ըստ ազերիների, իրենց հերթական զոհերն էին լինելու: Թուրքական Մուրուդարա (ի՞նչ մութ անվանում) գյուղը սեպի նման խրված էր Արծվաշենի ու Վահանի միջև՝ իսկական մի որջ, պատուհասի մի բույն, որ օրե-

րի ընթացքում հողունոխիր էր դառնալու՝ շնորհիվ Կիրովակահնց-Տավուշից եկած քաջագունների:

Մինչդեռ տղաները պաշտպանում էին Վահանի դիրքերն ու մերթ ընդ մերթ արծվային գրոհներով ոչնչացնում մահ ու ավեր սփռող թշնամական կրակակետերը, Արծվաշենի վիճակը շարունակում էր տագնապալի դառնալ: Տարբեր շրջաններից շենը պաշտպանելու եկած կամավորականները, երկրապահ ջոկատների անձնուրաց զինյալները դժվարին մաքառումներով փորձում էին ետ մղել զազազած ոսոխին: Բայց ինչպե՞ս, երբ հստակորեն տեսանելի էր նրանց ուժերի գերակշռությունը այդ հատվածում՝ շուրջ 800 օտնականներ, հետևակի 28 մարտական մեքենա, շուրջ 30 տանկ: Իսկ Արծվաշենը՝ կղզիացած, միայնակ, անհուսալի: Միշտ է այսպես եղել՝ վտանգված, անապահով: Բայց մարտնչել է Արծվաշենն ու... հաղթել:

Թերթենք պատմության մի երկու էջ, որոնք ժամանակների ու գալիք սերունդների հիշողությանն է հանձնել Սամվել Վարդանյանը: (Ես այն բառացիորեն քաղում եմ Արամայիս Սահակյանի «Խաչ և սուր» գրքից):

«Ո՞վ էր նա՝ արժանահիշատակ հայ քաջորդին, Հին Բաշեն-դի ինքնապաշտպանության հերոսը՝ Միքայել Աստվածատրյանը: 1905 թվականին՝ գյուղի շրջակա աուլների և քոչատների հազարավոր թուրք-թաթարական ասպատակիչներ, վայրի խուժանի մուսուլմանական բնագոյով պաշարել էին Բաշենդը, որի ինքնապաշտպանության կազմակերպիչը Միքայել Աստվածատրյանն էր, և նրա առաջին օգնականը՝ գյուղի ռազմագիտակ և զինյալ քահանա, արժանահիշատակ տեր Վահանը: Ինքնապաշտպանությունը հմտորեն էին կազմակերպում ցարական բանակում ծառայած գյուղի բնակիչները՝ Ղալունց Ղուլին, Ուսուբ Զոբանյանը, Գաբրիել Գաբրիելյանը, Խչտրանց (Գալստյան) Սարգիսը, Սահակ Նադիրյանը, Արզուման Գյուլումյանը և ուրիշներ:

Միքայելի և տեր Վահանի ջանքերով որոշ քանակությամբ զենք էր ձեռք բերվել Կարսից: Պատրաստել էին նաև ինքնաշեն թնդանոթ: Գյուղի չորս բուրդը երեք շրջանով դիրքեր էին փորվում: Առաջին դիրքերում երիտասարդ և հմուտ նշանառու հրաձիգներն էին: Այնուհետև հաջորդում էին միջին տարիքի և տարեց զինյալ պաշտպանները: Իսկ ծերունիներն ու կանայք կազմ ու պատրաստ էին ոսոխին դիմագրավելու ներխուժելու ժամանակ: Հենքը հիմնականում կռվողների ձեռքում էր, իսկ գյուղում մնացածները՝ ծերունիների և կանանց զլխավորությամբ «զինված» էին եղաններով, բահերով, գերանդիներով, մոխիրով ու

աղով (տներ ներխուժելու դեպքում թուրքերի աչքերը մոխիր և աղ շաղ տալու և մինչև վերջ պայքարելու նպատակով):

Ծանր էր առաջին հարձակումը: Սև սելավի պես թուրք-թաթարները ձիավոր, հետիոտն և սայլերով դեպի Արծվաշեն էին թափվում: Ահավոր գրոհներ էին: Միքայել Աստվածատրյանը հրամայեց խնայել փամփուռները և թշնամու դեմ կրակ տեղալ միայն մոտ 56-60 քայլաչափ մոտենալու դեպքում, որպեսզի ավելորդ փամփուռտ չկորչի:

Թուրքերը վայրի աղաղակներով, «իալլա՛հ» ծղրտալով չորս կողմից գրոհի մետվեցին մեծաքանակ ուժերով: Ինքնապաշտպանությունը սառնասրտորեն էին դեկավարում Միքայելը, ֆիդայի Հայկը և տեր Վահանը՝ «Պեծուրակ, կայծակնացայտ քեչիչը», ինչպես թուրքերն էին նրան հորջորջում:

Հայկական դիրքերից մեկեն որոտացին հրացանները, և թնդանոթի կրակոցի դղրոյունը խլացրեց հարձակողներին ու խուճապի մատնեց: Թշնամու անկանոն խուճապահար փախուստը նրանցից ավելի զոհեր խլեց: Հարյուրավոր թուրքական լեշեր փռվեցին Հին Բաշենդի մատույցներում: Այդ օրը բաշենդցիներն ու թուրքներին զրկվեցին:

Թուրքերն ավելի էին զազազել: Ծարավ էին արյան վրեժի, նոր արյունահեղության: Սպասվում էր ավելի մեծաքանակ խուճանի նոր հարձակումը, որը չուշացավ:

Գյուղը գեների և օժանդակ մարդկային օգնության խիստ կարիք էր զգում: Միքայել Աստվածատրյանի և տեր Վահանի խորհրդով յոթ զինյալ բաշենդցիներ սարերով գաղտնի ճանապարհ են ընկնում Իջևանի Սևքար գյուղ՝ Սևքարեցի Սաքոյից օգնություն խնդրելու: Սևքարեցի Սաքոն ընդունում է Հին Բաշենդից եկած ֆիդայիներին, սակայն հանձն չի առնում աջակցել նրանց:

- Հայաստանը ամբողջովին ծանր ու անհուսալի վիճակի մեջ է: Դուք պիտի լինեք ձեր հողի և զլխի տերը,- ասում է նա:

Հին Բաշենդցի յոթ քաջ ֆիդայիների շնորհիվ կասեցվեց թուրք-թաթարների հարձակումը Ճամբարակի ու Ղրղիի վրա: Նրանք զիշեր ու զոր հերթապահում էին սարերում, վտանգի ու տագնապի դեպքերում իրենց նշանառու կրակոցներով «ջհանդան» էին ուղարկում հայոց շենների վրա հարձակվող բաշիր-զուկների անկանոն խմբերին:

Հին բաշենդցի յոթ քաջ ֆիդայիներին Միքայելը հրաման էր տվել մնալ Ճամբարակում և պահել այդ գյուղերը, իսկ թուրքերի հարձակման դեպքում, թիկունքից Շնորի ձորով հարձակման անցնել թուրքերի վրա:

Աշնանամուտին թուրքերն ավելի մեծաքանակ ուժերով պաշարում են Բաշքեճը: Տիղայապետ Շայկը թնդանոթը տեղավորում է գյուղի արևմտյան մասում և թնդանոթաձիգ Գաբրիել Գաբրիելյանին ու նրա օգնական Պավլի Գյուլումյանին հրամայում ազդանշանի դեպքում գործի գցել թնդանոթը:

Ինքնապաշտպանությունն այս անգամ կատարվում է ավելի կազմակերպված, ստույգ հաշվարկներով:

Թուրքերն ավելի ու ավելի են մոտենում գյուղի մատույցներին: Եվ ահա ազդանշանից հետո որոտում է թնդանոթը և դիրքերից հրացաններով միանգամից կրակ է մաղվում չորս կողմից հարձակված թշնամիների վրա:

Այդ ժամանակ, պայմանավորվածության համաձայն, թուրքերի թիկունքից հարձակվում են Սահակ Նադիրյանն ու Արզուման Գյուլումյանը՝ իրենց հինգ ընկերներով:

- Տիղայիները... Եկան, Ֆիդայիները... Եկան, ուրախ բազականչում են բաշքեճիցները:

- Տիղայիները... Տիղայիները... խուճապահար աղաղակում են թուրքերը և ընկնում երկկողմանի կրակի տակ:

Թուրքերի երկրորդ հարձակման ժամանակ հայերից ոչ մի զոհ չի լինում: Կիրավորվում է միայն թնդանոթաձիգ Գաբրիել Գաբրիելյանը՝ կորցնելով մի աչքը:

Արծվաշենին օգնության է հասնում նաև ձամբարակցի երիտասարդների զինված խումբը՝ գլխովին ջախջախելով անկանոն խուճապի մեջ ընկած թուրք գրոհայիներին...»:

Սա՝ 1905 թվականին: Եվ հիմա նորից է կախվել մահացու վտանգը Արծվաշենի գլխին: Թուրքը զազազել էր՝ 25 ադրբեյջանաբնակ գյուղերով շրջապատված այս արծվաբույնը միթե՞ հնարավոր չի լինելու ծնկի բերել, միթե՞ յաթաղանը չի իջնելու, չի բնաջնջելու 4500 «գյավուրի»: Ընդամենը մեկ ամիս առաջ՝ 1992-ի մայիսի 9-ին՝ Ֆաշիստական ժամտախտի դեմ տարած հաղթանակի օրը, ազատագրվել էր տասնամյակների ընթացքում հայաթափ արված Շուշին, բացվել էր Արցախը մայր Հայաստանի հետ կապող կյանքի ձանապարհը՝ Լաչինի միջանցքը: Ահա այս ամենից էր նաև զազազել ենիչերին:

1992-ի օգոստոսի 4-ին Արծվաշենի վիճակն օրահասական էր: Մինչև ատամները զինված թշնամին օղակի մեջ էր առել գյուղը: Տեղի զինյալ ջոկատները անզոր են դիմագրավել: Եվ վերստին մահու և կենաց կռիվ են նետվում Կիրովականի գնդի զինվորները: Պատմում են, որ երբ գնդի փառաբանված հրամանատար Ալեքսանդր Թազագուլյանը (որը մեկ տարի հետո հերոսաբար

զոհվելու էր Զեյբաջարում) տեղեկացնում է Արծվաշենի ծանր վիճակի մասին և դիմում գնդի մարտիկներին, թե՛ ովքե՞ր են պատրաստ այնտեղ մեկնելու, շարքից դուրս են գալիս ընտրյալներից ընտրյալները.

- Մենք, հրամանատար, մենք մահից չենք վախենում...

- Ահեղ մարտեր են սպասվում, իմ արծիվներ, ահեղ ջննուքյուն, որը կարող է ձակատագրական լինել յուրաքանչյուրիդ համար:

- Հրամանատար, մենք չենք խուսափի մեր ձակատագրից, լինում է վճռական պատասխանը...

«Մարդիկ կան, - ասել է 20-րդ դարի խոշորագույն զորահրամանատարներից մեկը՝ Գեորգի Կոստանդինովիչ ժուկովը, - որ երազում են սեփական անկողնում մեռնել, մյուսները՝ նախընտրում են մեռնել կռվի դաշտում...»:

Տավուշի, Վահանի փոթորկուն կռիվներում դեսանտայիները կռիվել էին, ինչպես պողպատը՝ հրում: Նրանց արծվային հայացքները մահն արդեն տեսել էին բազմիցս, բայց չէին երկնջել՝ իրենց խիզախությամբ հաղթել էին մահին: Ուրեմն, ինչ է՝ հիմա՞ պիտի մահվան սև ուրվականը վախեցներ նրանց:

Տեսնելով տղաների վճռականությունը, հրամանատարի լարված դեմքը հպարտությունից պայծառանում է.

- Դե, ձեզ տեսնեմ, իմ արծիվներ...

Եվ դեսանտայիները գերադասում են կռվի դաշտը՝ քաջ գիտակցելով, որ եթե իրենց են նետում Արծվաշեն, ուրեմն Արծվաշենի վիճակը ծանր է...

... Դժոխքը երախը բացել, կրակ է ժայթքում Արծվաշենի վիա: Չորս կողմից սուրացող արկերի ոռնոց, գնդակների սուլոց, այրվող տների ձարձախոյուն: Ինչ գնով էլ լինի ժամ առաջ կանխել է պետք թշնամու մուտքը: Այն մահ կնշանակի հազարավոր խաղաղ բնակիչների համար, հարկավոր է ապահովել նրանց անկորուստ դուրսբերումը մահվան օղակից: Եվ տղաներն իրենց վրա են վերցնում հարձակման ալիքը՝ դիմակայելով ահեղ գրոհներին, արժանի հակահարվածներ տալով հակառակորդին: Ժամերը դանդաղ են սահում: Մառախլապատ օրը ավելի է մթազնել այրվող տների թանձր ծխի ջուլաներից:

«Դիմադրել, հոգով չտկարանալ, չերկնջել ու չլքել դիրքերը, իսկ եթե նահատակվել՝ ուրեմն վերջին փամփուշտով մի վերջին ելուզակի էլ տապալած»... այսպիսի ներշնչումով են կռվում Արծվաշենի արծիվները՝ նրանք, ում աննկուն ոգին պատվար էր դարձել, 4500 խաղաղ բնակչի կյանք փրկող պատվար:

Եվ չընկրկեցին, թուլակազմ չեղան, շեշտակի նայեցին մահ վան աչքերին, մեկը կռվեց երկուսի դեմ, հինգի դեմ, տասի դեմ...

Զգիտեմ, ականատեսը չեմ եղել ահասարսուռ այդ տեսարանների, բայց մեր հեռուստատեսությամբ դիտել եմ «016-ը կապի մեջ է» փաստավավերագրական ժապավենը («Ձիմուժ»)։ Եկարահանված Արծվաշենում, օգոստոսյան ամիսը այն օրերին... Արծվային հայացքով տղաները գինավառ են ոտից գլուխ։ Այստեղ է նաև պատերազմական բոցերի միջով անցած զորահրամանատար Վազգեն Սարգսյանը. «Դիմակայել թշնամուն, ապահովել արծվաշենցիների անկորուստ դուրսբերումը:

Փրկել 4500 կյանք»,- սա է եղել հրամանը զորավարի: Հրամանը կատարվում է ձիշտ ժամանակին և անթերի: Իսկ մինչ մահվան հետ մի վերջին անգամ գոտեմարտի մտնելը, հեռուստաէկրանից մեզ ժպտում են Էդվարդը, Վոլոդյան, Դավիթը, Անանիան: Յուրաքանչյուրը մի երկու բառ է ասում՝ լավ ենք, ամեն ինչ լավ ա: Վոլոդյան նույնիսկ փորձում է կատակել.

- Փոխանակ ես հուսադրեմ տղաներին, նրանք են ինձ ոգևորում:

Գնդի բուժակ Դավիթը ճարպկորեն մի ուսից մյուսն է նետում ավտոմատը՝ ձեռքի հետ շարունակելով ճաշակել խնձորը... Ասում-խոսում են, ասես սպառնացող վտանգն իրենցից ընդամենը երկու քայլի վրա չլինի: Ծիծաղում են, ասես պատրաստվում են տոնական հրավառության խաղաղ պայմաններում: Զնայած այդ օրը ու այդ պահին կար փոթորկալի հրավառություն. դա մահվան հրավառություն էր, և ոռնացող արկերն ու գնդակներն ուղղված էին իրենց՝ Արծվաշենի քաջազույններին: «Մահ ոչ իմացեալ մահ է, մահ իմացեալ՝ անմահություն»: Եվ դեսանտայինները ևս մեկ անգամ ապացուցեցին դեռևս 5-րդ դարից եկած ճշմարտությունը. գիտակցված մահով նրանք անմահացան՝ քարդի ձիրաններից փրկելով 4500 կյանք: Նրանք հավատարիմ մնացին Վահան գյուղում իրենց տված խոստմանն ու երդումին՝ սեփական մարմինների ու երազանքների վրա ընդունելով մահաբեր գնդակների տեղատարափը:

Իսկ ովքե՞ր էին այդ քաջազույնները՝ Հայոց ազգային բանակի առաջին սուրբ նահատակները՝ թվով տասներկուս: Նրանց մասին դեռ կպատմենք առանձին-առանձին, իսկ առայժմ խոնարհումով ու հիշատակի խնկարկումով ուկետառեսնք նրանց անունները:

Այսպես.

մայրը ԷՂՎԱՐԴ ՍՊԱՐՏԱԿԻ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ
ԼԵՅՆԵՆՏՆԱՆՎ ԿՈՒՆՏԱՆԱՍԱՐԳՍԻ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ
ԿԱՐԵՆ ՍԵՐՅՈՒՅԱՅԻ ՄԱՅՐԱԿԱՆՅԱՆ
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԿԱՐԱՆՉՅՈՒԼԻ ԱՐԱՇԱՍՏՅԱՆ
ԺՈՐԱ ԱԼԲԵՐՏԻ ՀԱՎՈՐՅԱՆ
ԱՆԱՆԻԱ ԿԱՐԴԱՆԻ ՍՄԲԱՏՅԱՆ
ՏԻԳՐԱՆ ԳՐԻԳՈՐԻ ԹՈՎԱՄԱՍՅԱՆ
ՄՆԻԹԱՐ ՊԵՎՈՐԳԻ ԶԻԼԻՆԳԱՐՅԱՆ
ԴԱՎԻԹ ԱՐԱՄԱՅԻՍԻ ՄԻԷԱՅԵԼՅԱՆ
ԱՐՄԵՆ ԿՈՒՆՏԱՆԱՍԻ ՄԱԿԱՐՅԱՆ
ԿԱՍՊ ՈՐԲԵՐՏԻ ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ
ՍՈՒՐԵՆ ԼՅՈՒՂԿԻԳԻ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Զգիտեմ ով ինչպես, բայց մենք՝ հայերս, հրաշալի ճանաչում ենք թուրքին, գիտենք, թե ինչի է ընդունակ: Ուստի փորձենք մի պահ մտովի պատկերացնել, թե ինչ կկատարվեր Արծվաշենում, եթե հանկարծ խափանվեր բնակչության դուրսբերման օպերացիան. մոլուցքով սրի էր քաշվելու Արծվաշենի ողջ բնակչությունը. բռնաբարվելու, բարբարոսաբար խոշտանգվելու էին դեռատի հարսները, աղջիկները: Սեփական տան շեմին մորթվելու էր հայ շինականը, մանուկը քայքայվելու էր օրորոցում, շենն ամբողջությամբ դառնալու էր մի առելի գերեզմանոց: Այսպես էր որոշել անել թուրքը: Հաստատ՝ Իսկ եթե այդպես լինե՞ր: Ի՞նչ կստի՞նք այսօր ապրողներս, ինչպիսի՞ խարազան կդնեինք մեղավորների ճակատին: Իսկ ի՞նչ կստեին գալիք սերունդները, նգով չի՞նչ խոսքերով կնշավակեին անփառունակ զորապետներին, եթե նրանք այսօր իրոք տկարամիտ ու անձարակ լինեին, եթե Արծվաշենն իրոք դառնար մի նոր գողգոթա...

ՀԵՐՈՍԵՐԻՆ ԶԵՆ ԱՅՐՈՒՄ...

1992 թվական, օգոստոսի 8. երկարատև մաքառումներից հետո Արծվաշենն ընկավ: Եվ որքա՞ն պիտի կարողանար դիմակայել, երբ երկուսուկես տասնյակ կիլոմետր խորությամբ մխրձվել էր ադրբեջանաբնակ շեների մեջ, երբ միայնակ էր մնացել իբրև արծիվ՝ գիշանգողների շրջապատման մեջ: Եվ հիմա, որքան էլ անկարատելի հայոց հնօրյա ուտանի կորստյան ցավն ու վիշտը, այնուամենայնիվ, պիտի փորձենք մխիթարվել այն իրողությամբ, որ Արծվաշենը չղարձավ Սոււմգայիթ և որ արծվաշենցիներն այսօր կան, ապրում են՝ իրենց հոգիներում անթեղած ցամառն ու վրեժի սրբազան հուրը և հույսը փայփայելով տունդարձի: Ես հավատում եմ այդ օրվան... Գալու է և այդ օրը, վերստին շենանալու է արծվաբույնը, թոնրատների հացաբույր ծախսն է բարձրանալու երկինքն ի վեր, արծվաշենցին կարոտով փարվելու է իր հողին, իր հող ու ջրի բերք ու բարիքն է վայելելու և կենաց բաժակ է բարձրացնելու այն տղաների անմեռ հիշատակին, ովքեր կյանք պարզեցին իրենց՝ զոհաբերելով սեփականը...

Շուրջ երկու ամիս տասներկու տղաներից լուր չկար՝ ո՞ր էին նրանք՝ նահատակվել էին, գերեզմարվել, թե՞ անցել էին սահմանագիծը՝ միանալու արցախյան ռազմաճակատներում մարտնչող իրենց արյունակիցներին: Ի՞նչ իմանաս, գուցե և այդպես, չէ՞ որ արծիվները սահմաններ չեն ճանաչում...

Թող այդպես լինեք: Թող նրանք թևած լինեին դեպի ազատասենյ լեռնաշխարհ: Թող այնտեղ մարտնչեին մինչև հաղթանակի բաղձալի օրը, մինչև նորից խաղաղ բացվեին հայոց եզերքների ցողաթաթախ արշալույսները...

Ավա՛ղ, նման ճակատագիր չէր տրված քաջազուններին: Եվ ոչ էլ նրանց ծնողներին էր բախտ վիճակված կրկին տեսնել իրենց սիրասուն զավակներին. ջեֆ ու ուրախություն անել, գուռնա ու դիոլ թնդացնել նրանց հարսանիքներին: Ծնողներն ի՞նչ իմանային, որ իրենց կորյունները տունդարձի ճամփան են բռնելու նահատակի լուսապսակը ճակատներին, հերոսության դափնեպսակներով զարդարված...

Երկարատև որոնումներից հետո ցրվելու էր անհայտության մառախուղը, և աշնանային մի օր՝ հոկտեմբերի 6-ին, մայր հողին էին հանձնվելու տասներկու հերոս դեսանտայիների աճյունները: Ռուս դիտորդների օգնությամբ կայացած դիափոխա-

նակմամբ հայրենիք հասած աճյունները, որ ամփոփվելու էին Եռաբլուրի եղբայրական գերեզմանոցում:

Աշնանային պայծառ, արևոտ օրը սևով էր երիզված: Չինվորական ավտոմեքենաների շարասյունը մայրաքաղաք Երևանի Սպայի տնից Եռաբլուր էր հասցնելու 12 կտրիճների դիրքը: Ծովացած ժողովուրդը նրանց ճանապարհելու էր Լանրապետության հրապարակով: Ճանապարհելու էր՝ անթաքույց հիացմունքն հոգում ու արցունքն աչքերին... Թաղունը կառավարական էր...

Եռաբլուր՝ մեր սուրբ նահատակների հավերժական կացարան: Մեր նոր ուխտատեղի: Եկել են բոլոր նրանք, ում համար թանկ է Լայրենիքի Չինվոր հասկացությունը: Եկել են Լայրենիքի զինվոր գեներալներ, կառավարության ներկայացուցիչներ, Պաշտպանության նախարարության բարձրաստիճան ղեկավարներ, պատասխանատու աշխատակիցներ: Ազատամարտիկներ, երկրպագահներ: Աշխատավորներ: Նրանք խոսք ունեն ասելու, երդում ունեն տալու, վրեժ ունեն ու ցասում: Ու նաև արցունք՝ խառնելու հերոսներին իր գիրկն առնող մայր հողին:

Հրաժեշտից առաջ խոսք է ասում ՀՀ պաշտպանության փոխնախարար, գեներալ-մայոր Սերգեյ Մարտիրոսյանը.

Անչափելիորեն մեծ է վիշտը, և դժվար է սիրտիսցի բառեր ասել: Դժվար է թեթևացնել այն ցավը, որ կրում եք դուք, որ ունենք մենք... Իրադրությունը հանրապետության սահմաններում, օսմանյան նոր արշավանքը չէր կարող անտարբեր թողնել մեր ժողովրդի ազնվագույն զավակներին՝ հայրենիքը պաշտպանել է պետք... Ես այսօր շատ դժգոհությամբ եմ լսեցի, և դա բնական է... Բայց, հարգելիներս, չմոռանանք, որ պատերազմ է, չփակենք մեր աչքերը. թշնամին հարձակվում է մեր սահմանների ողջ երկայնքով: Այսօր Գորիսում, Ղափանում, Սխիսանում ավելի մեծ ճակատներ են բացվել: Եվ մենք պետք է պաշտպանենք մեր հայրենիքը: Բոլորս՝ ծերից մինչև մանուկ: Եթե չպաշտպանենք՝ ուրիշ մեզ չի պաշտպանի, և թշնամին ավելի անողորմ կդառնա...

Կիսելով ձեր վիշտը, ասում եմ. Արծվաշենի 4500 բնակիչներին փրկել են ձեր որդիները: 4500 մարդ փրկվել են այս հերոսների շնորհիվ, այս հերոսների կյանքի գնով: Ահա նրանք...

Ես Լայաստանի Լանրապետության ռազմական խորհրդի անունից, պաշտպանության նախարար Վազգեն Սարգսյանի անունից, Լայաստանի կառավարության անունից խորը ցավակցություն եմ հայտնում զոհված բոլոր հերոսների հարազատներին: Նրանց ընտանիքները մեր լավագույն զավակներին ծնած, դաստիարակած և հայրենիքին նվիրաբերած ընտանիքներն են և

արժանի են պետական հոգածության, պետական հարգանքի:
Թույլ տվեք վերստին ցավակցել ձեզ, կիսել ձեր վիշտը և իմ
65-ամյա հասակում երդվել, որ ես նույնպես պատրաստ եմ զոհ-
վելու հանուն սուրբ գործի, հանուն հայրենիքի պաշտպանու-
թյան...

Կեցցեն ձեր զավակները: Կուզենայի 13-րդը լինել...

Ձուսպ, առինքնող խոսք է ասում ԸՇ ՊՆ սոցիալական բաժ-
նի վարիչ Անդրանիկ Արշակյանը.

- Որքան էլ մեծ լինի կորստի ցավը, որքան էլ մեծ լինի վիշ-
տը, բայց ավելին պիտի լինի հպարտության զգացումը... Բառեր
չկան, բառերը քիչ են, և որևէ կերպ դժվար է պատմել-նկարագ-
րել այն հերոսությունը, որ այս տասներկու հերոսները դրսևորել
են մարտի դաշտում... Ոստիսն ինքը հիացած էր տղաների սխա-
ղործությամբ: Ուզում եմ ձեզ բառացիորեն փոխանցել դիպի-
խանակման ժամանակ ազերի գնդապետ Ռուստամովի խոսքերը.
«Սրանք ձեր ազգի պարծանքն են, թող ձեր ժողովուրդը լավ
իմանա այս քաջերի մասին»:

Ազերի գնդապետը չի զլացել ասել ավելին. «Մենք ուզում
էինք նրանց դիակներն այրել, սակայն այսպիսիներին չեն այ-
րում: Նմանները, թեկուզ թշնամի, միայն հիացումների են արժա-
նի... Նրանք ընկել էին մեկ քայլ չնահանջած ու վերջին փա-
նուշտը պարպած...»:

- Ես ձեզ խնդրում եմ,- շարունակում է Ա. Արշակյանը,- մենք
իրավունք չունենք այսքան արցունք թափելու: Արցունք թափելով
չէ, որ պիտի շարունակենք նրանց գործը: Եկեք գլուխներս
բարձր, բռունցքներս բարձր, հերոսների ծնողներին վայել արժա-
նապատվությամբ վերջին հրաժեշտը տանք:

Փա՛ռք նրանց:

Փա՛ռք:

Փա՛ռք:

Փա՛ռք:

... Եվ մայր հողը իր գիրկն առավ իր անմահ զավակներին:

Կյանքս՝ հայրենիքիս,
Հոգիս՝ Աստուծուն,
Պարիվս՝ ինձ...

**«ՄԵՆՔ ԶԵՉ
ՇԵՏ ԵՆՔ,
ՇՐԱՄԱՆԱՏԱՐ...»**

**ԷԴՎԱՐԳ
ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ**

Այն ո՞ր որդեկորույս մայրը չի սպասում որդու վերադարձին: Արծվաշենի բնակչության դուրսբերումն ապահովող դեսանտայինների հրամանատար, մայրը Էդվարդ Ավետիսյանի մայրը՝ Կիոլետա Ավետիսյանն

էլ է սպասում իր ծնած կորյունի վերադարձին... Ու թե՛ն Եռաբլուրն իր ուխտատեղին է, բայց նա դարձյալ հավատում է, որ կատարվելու է հրաշքը ու ինքը մի օր փարվելու է ծխի ու վառողի հոտով ներծծված իր որդու հուժկու ձեռքերին, որ վաղ թե ուշ ընկնելու է նրա վզովն ու հառաչելու՝ ինչո՞ւ այսքան ուշացար, որդի... Այսպիսին է գորովագութ մայրական սիրտը: Այն անկարող է ապրել առանց հավատի, առանց հույսի ու սպասուծի:

Եթե հարյուրավոր ազգընտիր հայորդիներ, արցախյան գոյամարտի կանչին ունկնդիր, առաջին անգամ զենք բռնեցին ու ինքնամոռաց խանդավառությամբ նետվեցին ի մարտ, ապա Էդվարդ Ավետիսյանը ազգային-ազատագրական պայքարի մեջ մխրձվեց իբրև թրծված ու ուսյալ սպա: 1978 թվականին ավարտում է մայրաքաղաքի N 4 դպրոցը, երկու տարի աշխատում սպորտբազայում: 1980-ին ընդունվում է Յարուսլավլի ռազմաֆինասական բարձրագույն ուսումնարան: Գերազանց առաջադիմությամբ, ուսման ավարտ, ավագ լեյտենանտի կոչում և ծառայություն՝ Ուկրաինայի Չապորոժիե քաղաքում:

Մինչ խաղաղ ու անաճալ է Ուկրաինայի երկինքը՝ հեռավոր Աֆղանստանում որտեղ են խորհրդային հրանոթները, Խորհրդային Միության բոլոր հանրապետություններից 18-20 տարեկան պատանիներ անմիտ ու անմիտ կռիվ են մղում օտար հողի վրա: Օտար հողի վրա հեղում են իրենց այնքան թանկ արյունը: Համուճ ո՞ւմ, համուճ ինչի՞: Եվ եթե անփորձ ու զենքին

անվարժ պատանիներն էին «ինտերնացիոնալիստական» պարտք կատարում «եղբայրական» ժողովրդի հանդեպ, ապա ինչպե՞ս կարող էր այդ պարտքից խուսափել ֆիզիկապես կոփված, տարբեր զինատեսակների տիրապետող կարդային սպան, որ զորամասում իրեն դրսևորել էր ոչ միայն որպես մարզիկ, այլև՝ բանիմաց հրամանատար: Ու երբ եկել էր «դուշմանների» դեմ գնալու պահը, զորամասի հրամանատար, փոխգնդապետ Յուրի Բալաշովը ողջերթի խոսք էր ասել. «Զեզ ոչ մի դուշմանի գնդակ էլ չի դիպչի: Ինչպես ողջ-առողջ գնում ես, այնպես էլ ետ կվերադառնաս»: Ճշմարիտ էր լինելու փոխգնդապետի խոսքը. աֆղանական հողում, ուր նաև տասնյակ պարմանահասակ հայորդիների կյանքի թել կտրվեց, Էդվարդ Ավետիսյանին չգտավ դուշմանի դավադիր, թե դիմահար զնդակը: Ավելին, մորն ու կնոջը՝ Սյուզիին, գրած նամակում (28.09.86) հանգստացնում էր. «Այստեղ ամեն ինչ լավ է, դուք չմտածեք: Այս երկու տարին այնպես կանցցնի, որ չենք էլ զգա... Հիշո՞ւմ ես, մայրիկ, դու էիր ասում, որ կյանքը պայքար է... Ուղղակի խնդրում եմ ձեզ՝ շատ մի մտածեք, եղեք ուրախ, ինչպես իմ ծննդյան օրը...»:

Բայց քաղաքացիական պատերազմի թատերաբեմի վերածված երկրում ծառայող որդի ունեցող մոր սիրտն ինչպե՞ս կարող էր չանհանգստանալ, չերկյուղել, չտազնապել ու թաքուն մորմոքներ չունենալ: Ինչպե՞ս կարող էր թաքուն չարտասվել նոր-մոր ամուսնական առազատ մտած ջահել կինը, որն արդեն փոքրիկի էր սպասում...

Գալու էր ժամանակը, աֆղանական մաղաքը դադար էր առնելու խորհրդային զինվորների համար, խորհրդային զորամիավորումները դուրս էին բերվելու երիցս այրված այդ հող-դժոխքից: «Մարտական ծառայության համար», «Խիզախության համար» և այլ մեդալներով պարգևատրված հայ կապիտանը դիմում է ԽՍՀՄ կոմերիտմիության Կենտկոմ՝ խնդրելով ծառայությունը շարունակել այն նույն քաղաքի նույն զորամասում, որտեղից մեկնել էր դուշմանների դեմ կռվելու...

Եվս մեկ տարի Չապորոժիեյում, որից հետո խնդրագիր է ներկայացնում իրեն Հայաստան տեղափոխելու մասին. «Մինչև ե՞րբ զենք բռնեմ օտարի համար, չէ՞ որ հայրենիքիս հիմա ամենից շատ եմ անհրաժեշտ...»: Հրամանատարությունը չի մերժում և փորձառու, իր պարտքը պատվով կատարած սպային: Եվ աֆղանական պատերազմի քուրայով անցած կապիտան Էդվարդ Ավետիսյանը 1990 թվականին վերադառնում է հայրենի եզերք: 1991-ին նա արդեն Կիրովականի 016 գնդի հրամանատարի տե-

դակալ է՝ թիկունքի գծով, իսկ մինչ այդ մասնակցել է Նոյեմբերյանի, Տավուշի, Իջևանի շրջանների պաշտպանական մարտերին: Նրա համար կռվելն արդեն «խաղապար» է, իսկ իր անձնական օրինակը՝ ոգեշնչող իրեն թուրքիկունք, բայց սկսման կզին-ծառայող տղաների համար. «Շրամանատար, մենք չեզ հետ պատրաստ ենք ցանկացած մարտի...»:

Մայրո էդվարդ Ավետիսյանը մարտեր շատ էր տեսել: Նրան սարսափելի չէր «գրադների» ոռնոցը: Նրա տագնապը միայն մի բանի համար է՝ կարողանալ ապահովել արծվաչենցիների անկորուստ դուրսբերումը, չէ՞ որ իրեն ու իր տղաներին է վստահված ձակատագրական այդ օպերացիան: Իր ունկերում դեռ արթուն է հրամանը. «Ապահովել 4500 արծվաչենցիների էվակուացումը»: Իսկ Արծվաչենցի վրա չորս կողմից կրակ է թափվում: Չղադարող կրակ: Բայց հարկավոր է դիմակայել: Թուլակամ լինելը, դավաճանությունը երբևէ չքնքվող խարան է... Եվ մի բուռ քաջազուններ, ուժերի վերջին լարումով, ծանր կորուստներ են պատճառում մշուշի միջից սողացող մինչև ատամները սպառազեն ու կատաղի օճոնական հոծ շարքերին: Արդեն սպառվում է զինամթերքը: Տղաներից մի քանիսն ու ինքը՝ հրամանատարը, վիրավոր են: Բայց անձնուրաց տղաների ոգին աննկուն է. «Մենք չեզ հետ ենք, հրամանատար»: Զեզ հետ ենք՝ ասել է, թե պատրաստ ենք չեզ հետ մեռնելու...

Կատաղի մարտերից հետո, Արծվաչենց ընկավ: Զաջի մահով ընկան բոլոր տասներկուսը՝ Վոլոդյան, Անանիան, Դավիթը, Կարենը, Նարոթյունը, Կամոն, Ժորան, Տիգրանը, Արմենը, Մուրենը, Մխիթարը: Ու նաև ինքը՝ էդվարդ Ավետիսյանը, որ աֆղանական պատերազմից մազապուրծ իր կյանքը ընծայաբերեց հայրենյաց փրկության զոհասեղանին...

- Լինելով զինվորական՝ նա մահից չէր երկնչում, պատմում է ցավն անձուռնչ տանող հրամանատարի այրին՝ Սյուզի Խանգելոյանը: - Դաձախ էր կրկնում՝ էլ ի՞նչ զինվորական, որ վախենում է թշնամուց ու մահից: Էլ ինչպե՞ս կարող է նա գենք բռնել: Երազում էր Նայաստանը տեսնել իրոք Ազատ, Անկախ և միացյալ՝ իր ամուր պետականությամբ ու հզոր բանակով:

Էդվարդ Ավետիսյանի, որի բրոնզաձուլ կիսանդրին այսօր դրված է ՀՀ ՊՆ «Մայր Նայաստան» ռազմագիտական ինստիտուտ-թանգարանում, արժանանալով Էրզրից էին՝ Բիթլիսից: Նա իր հոգու աչքերով տեսել էր հայոց եղեմի արյունոտ պատկերը, անցել գաղթի ու մահվան ճամփաներով: Եվ հավանաբար երազում էր հարմար առիթ՝ վրեժն առնելու...

Շերուններն անմահ են, ու հուշն է անմահ նրանց սքանչելի կերպարներն անբողջացնող: Ես էչ առ էչ թերթում եմ հուշի պատահիկները բոլոր նրանց, ովքեր մոտիկից ճանաչել, չփվել են անմահության ճանապարհը հարթած քաջազունների հետ: Եվ արցունքոտ են այդ հուշագրությունները. «Էդիկենց դատելությունն ստանձնեցի 4-րդ դասարանից, գրում է դասդեկ Սարգսյանը: - Երանելի օրեր էին... Ու թե՛ն Էդիկն ուսման առաջավոր չէր, սակայն մարդկայնության առումով առաջինն էր ու իր ետևից տանում էր մյուսներին: Սիրում էր ընկերներին, առավել սիրված էր նրանցից: Ընկերները միշտ հաշվի էին նստում նրա հետ, իսկ ինքը երբեք հուսախաբ չէր անում: Էդիկը հեղինակություն էր: Եթե դասարանում որևէ անկարգություն էր կատարվում, հարվածն իր վրա էր վերցնում, ներկայանում էր իբրև կազմակերպիչ՝ թե՛ն, ասենք, դասերից փախուստի օրը ինքը հիվանդ պառկած է եղել: Նա չէր ուզում, որ ընկերներից մեկը տուժեր: Եթե պատիժ կար՝ թող իրեն հասներ:

Շատ էր սիրում պատմավեպեր կարդալ: Ամենակտիվն էր, երբ ուսումնասիրում, վերլուծում էինք Բաֆթա «Սամվելը», Մուրացանի «Գևորգ Մարգպետունին»,

Դ. Դեմիրճյանի «Վարդանանքը». ոգևորությունից անձանաչելի էր դառնում, ուզում էր բոլորի փոխարեն պատասխանել: Աչքերը փայլում էին, կարծես ֆիզիկապես էլ էր հզորանում, բնութագրում էր հերոսներին, ոգևորվում նրանց արարքներով, հայրենասիրությամբ համակվում: Եվ պատահական չէր, որ ընտրեց զինվորականի համազգեստը: Նա իր ժողովրդի համար մերօրյա Սամվել, Մարգպետունի, Վարդան էր ուզում դառնալ: Ու... դարձավ:

... Վերջին անգամ տեսա 1992 թ. մայիսին, դպրոցից 150-200 մետր հեռավորությամբ: Անմիջապես արգելալեց մեքենան և առաջարկեց նստել: Փորձեցի հրաժարվել՝ չստացվեց:

- Էդիկ քան, ինչպե՞ս ես, գո՞հ ես, որ Նայաստանում ես ծառայում:

- Իհարկե, չէ՞ որ հայրենիքս եմ ծառայում, պատասխանեց ժպտալով:

- Բալես, այն վտանգավոր կողմերը չգնաս, շարունակեցի ես:

- Եթե հարկ լինի, ընկեր Սարգսյան, կգնամ և կյանքս էլ կտամ, իրեն հատուկ հաստատականությամբ պատասխանեց երեկվա իմ սիրելի սանը:

Ու գնաց... Էդիկն ու նրա նմանները մեր կյանքը գեղեցկացնողներն են, կյանքի հանը, հուղը, բուրբը: Նրանցով են անուշա-նում աշխարհի մարդիկ...»:

Կյանքին համ ու հոտ տվող տղաները գնացին: Հայրենի հողն ավելի սրբացավ նրանց ջահել արյունով: Հայրենի հողն ավելի զորեղացավ: Իսկ նրանցից ծնվելիք ծաղիկներն այդպես էլ ծիլ չտվեցին՝ բացառությամբ Էդվարդ Ավետիսյանի, որի Կիովետ անունով փոքրիկ աղջնակը այդպես էլ չհասցրեց վայելել հայրական ձեռքերի զգվանքը, որոնք ավելի շատ գենք բռնեցին, քան փաղաքշեցին իրեն: Նա վաղը, մյուս օր նոր միայն կհասկանա, որ իր Սպարտակ պապիկը գնացել է ԱՆճահուրյունից հետ բերելու իր ամենահաղթ ու աշխարհի ամենալավ հայրիկին: Գնացել է հայրիկին տուն բերելու:

ՇԻՆՁ ԿՈՐՅՈՒՆ ԵՂԲԱՅՐՆԵՐԻՑ ՄԵԿԸ

ՎՈՒՆԴՅԱ
ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ

«Ամուսնանալը տղամարդկություն է, թշնամուն զարկելը՝ առավել ևս». հայ վրիժառու բազուկներից մեկի՝ Արամ Երկանյանի խոսքերն են: Այն վրիժառուի, որ վերացրեց հայոց 1915 թվականի ցեղասպանության կազմակերպիչներից երկուսին՝ Ջե-

ճալ և Շաքիր փաշաներին:

Ամուսնանալը տղամարդկություն է: Ամուսնական ամուր միաբանությամբ է, որ ստեղծվում են հայրենաշեն օջախներ, այդ օջախներում լույս աշխարհ գալիս և դաստիարակվում հայրենիքի պաշտպաններն ու ապագա տերերը: Եվ կեցցե ընտանիքը: Եվ երիցս կեցցե այն ընտանիքը, որը զինվոր է տալիս հայրենիքին: Եվ դարձյալ կեցցե այն ծնողները, ովքեր կորյուններ են ծնում...

Ոչ թե մեկ, այլ հինգ կորյուն են հայրենիքին պարզել Ալվարդ և Սարգիս Դարբինյանները, որոնց հինգ զավակներից մեկը՝ Վոլոդյան, անմահացավ Արծվաշենում, իսկ մյուսներն առ այսօր լեռներում են, իրենց չնաշխարհիկ լեռնաստանի՝ Տավուշի շրջանի սահմանամերձ գյուղերի պաշտպանական դիրքերում:

Բերդ շրջկենտրոնի գլխավերևում՝ դեպի արևելք, բարձրիկ լեռան գլխին, իբրև արծիվ թռել է Վերին Կարմիրաղբյուր գյուղը: Շենը բավականին խոցելի դիրքում է թշնամական մերձակատարածքներից «ալազաններից» և «գրադներից»՝ հրետակոծելու համար: Այսօր էլ քիչ չեն ոմբակոծությունների հետևանքով կիսաբանդ կամ «վիրավոր» կառույցները, որոնք վաղ թե ուշ վերստին կհաննեն իրենց նախնական տեսքով, որովհետև չենացնող ու շինարար է յուրաքանչյուր կարմիրաղբյուրցի ու ստեղծագործ աշխատանքի ծարավ: Այդպիսի կարմիրաղբյուրցի է նաև ճակատի դառը քրտինքով գերդաստան պահող Սարգիս Դարբինյանը՝ համեստության, մարդկայնության տիպար, որի հանդեպ անկարող ես հարգանքով չլցվել: Ճիշտ այնպես, ինչպես՝ բոլոր

որդեկորույս ծնողների հանդեպ, որոնց մի աչքը լաց է լինում անդամաւի կորստի, մյուսն՝ ուրախամուն ապրողների համար:

... Դեռ դպրոցական տարիքից ակնառու էին Վոլոդյայի արտակարգ ընդունակությունները, առանձնակի հակումը բնական գիտությունների հանդեպ: Մաթեմատիկայի դասաժամերին պարզապես փայլում էր: Եվ դա էր պատճառը, որ այս առարկայի ուսուցչուհի Մարուսյա Թումանյանը անկարող էր լինում զսպել հիացական արտահայտությունները, իր առանձնակի սերն ու վերաբերմունքը Վոլոդյայի նկատմամբ. «Կարծես իմ հոգուց է դուրս եկել, կարծես զուլալ ջրի կաթիլ լինի, որ հագեցնում է իմ ծարավը... Երբ լուծում է բարդ, շատերի համար անմատչելի խնդիրները, հուզմունքից, ուրախությունից քիչ է մնում, որ արտավեն...»: Եվ գուշակություններ էր անում վաստակաշատ ուսուցչուհին՝ Վոլոդյան ձանաչված մաթեմատիկոս կոչում: Գուցե և դառնար, զուցե և ավելին դառնար, եթե հայրենասեր պատանու հոգում արմատներ նետած չլինեին ավելի բարձր ու նվիրական զգացմունքներ ու իրեն, հակառակ շրջապատի մտերիմ մարդկանց խորհուրդների, չմղեին խորանալու ռազմական գիտության գաղտնիքների մեջ:

Իսկ մինչ ա՞յո... Մինչ այդ օա դեռ մանկապարտեզ էր գնալու, հասակակիցների շրջանում աչքի էր ընկնելու իր զարմանալի... չարաձգիությամբ, հեծանիվ ջշել էր սովորելու, վեց տարեկանում պատժվելու էր իր Գառնիկ ընկերոջ հետ ծխախոտ ծխելու համար:

- Այդ օրվանից ծնողներս ինձ արգելեցին խաղալ թաղի երեխաների հետ, պատմում է հերոսի մանկության մտերիմ ընկեր Գառնիկ Եսայանը: - Եվ Վոլոդյան, որի հետ մեր ամենօրյա հանդիպումները պարտադիր էին, զրկվելով դրանից, լաց եղել ու բողբոջել էր մորը. «Բա Գառնիկը ընկեր չունենա՞...»:

Մանկան վճիտ հոգի, մանկական անմիջականություն՝ հատկանիշներ, որ չէին պղտորվելու, այլ վճռորոշ էին դառնալու խառնակ օրերի մթնոլորտում: Դպրոցում ստացած գիտելիքները, սերը գրականության, մասնավորապես պատմավեպերի հանդեպ, ազնվագույն գաղափարներով էին սնուցելու նրա հոգին. Հայկ Նահապետն ու Արա Գեղեցիկը, Վարդան Մամիկոնյանն ու Գևորգ Մարգարեուհին, մեր ոյուցազնավեպի հերոսները, մեր պատմության ֆիդայական շրջանի քաջագունները ոգու զորացման ու հայրենասիրության կենդանի քարոզիչներ էին խոհուն պատանու համար: Դատմության դասերից մեկի ժամանակ, երբ ուսուցչուհին՝ Սիրամարգ Գիժարյանը, պատմում էր «Մուվորուվի

ալայան արշավանքները» թեման, Վոլոդյայի ուշադրությունից չվրիպեց «Դժվար՝ ուսման ժամանակ, հեշտ՝ մարտում» արտահայտությունը, և հարցրեց. «Ինչպե՞ս հասկանալ»: Ուսուցչուհու մեկնաբանությունից հետո Վոլոդյան յուրահատուկ եզրակացության հանգեց.

- Իմ կարծիքով, դա նույնն է, որ եթե ես դպրոցում դասերս լավ սովորեմ, ապա հեշտ կլինի ոչ միայն տարեվերջյան, այլև ավարտական և ընդունելության քննությունների ժամանակ:

- Ապրես, Վոլոդյա, արձագանքեց ուսուցչուհին, ճիշտ ես հասկացել: Եվ եթե վարվես այնպես, ինչպես ընկալում ես մեծ զորավարի իմաստուն խոսքը, ապա, իմացիր, ուր էլ լինես, ինչ իղձ ու երազանք էլ ունենաս, լավ ձգտելու ո՞ր տեղում, կիրակացնես:

Միշտ պարտաձանաչ, բարեխիղճ, առաջադրանքները ժամանակին կատարող: Եվ այս ամենի շնորհիվ՝ մասնակցություն օլիմպիադաների, մրցույթների: Եվ միշտ՝ մրցանակակիր ու հաղթող:

Դպրոցն ավարտեց իբրև կազմակերպված, աշխարհընկալման սեփական չափանիշներն ունեցող ընդօժված անհատականություն: Նրա համար անտանելի էր գորշ, միապաղաղ կյանքը: Նա խենթության սիրահար էր, խենթ երազանքների ու գեղեցիկ ձգտումների ասպետ: Ընկերության պարագայում՝ ինքնամոռաց նվիրյալ էր, անարդարության, անազնվության դեպքում՝ կատաղի հակառակորդ: Գեր սիրում դուրս-ինչ նեղություն տալ ցանկացած մեկին՝ համուն իր եսի: Իր առջև ծառայած դժվարությունները հաղթահարում էր սեփական ուժերով: Հաշտարար հրեշտակ էր յուրաքանչյուր վիճաբանության մեջ և ազդեցիկ՝ շրջապատում: Նման մարդիկ խստապահանջ են նախևառաջ իրենց իրենց հանդեպ: Այս հոգեբանությունն էր պատճառը, որ ինքը հանդես էր գալիս նաև իբրև նախաձեռնող: Այսօր կարմիրադրոցիները հուզմունքով են հիշում, թե ինչպես կազմակերպեց գյուղի երիտասարդներին՝ իրենց միակ կինոդահլիճը գործարան դարձնելու՝ վերևների որոշումը կանխելու համար: Կամ նրա քանքերը, որպեսզի գյուղի երիտասարդությունը վրլեյբոլի, բասկետբոլի ընդարձակ հրապարակ ունենա: Այո, առօրյայում նման խառնվածքի տեր մարդիկ են, որ ծայրահեղ, վճռորոշ պահերին գիտակցաբար զնում են անձնագոհության:

Միջնակարգն ավարտելուց հետո Վոլոդյան տարակուսելու ոչինչ չունեց. արդեն ընտրել էր անցնելիք ուղին՝ դառնալ զինվորական: Նման վճռականությամբ էլ դիմեց և ընդունվեց Գոր-

կու մարզի Կարոզոյի ռազմական ուսումնարանը: Դրանից հետո գուցե նաև զինվորական ակադեմիայի դռները բախտը: Գուցե: Բայց ժամանակները խառն էին՝ սկսվել էր Արցախյան շարժումը, ադրբեջանցիները սկսել էր ոտնձգությունները հայոց սահմաններձ գյուղերի հանդէս: Հայրենասեր ու հայրենաբաղձ երիտասարդն այլևս անկարող էր դիմադրել վերադառնալու, իր հողուրիին սատար կանգնելու ներքին մղումին: Եվ, ուսումը կիսատ թողնելով, վերադարձավ: Բայց ծնողները հորդորեցին. «Որդի, ուսումդ կիսատ մի թող, գոնե մի տեղ սովորիր»: Եվ ռազմական ուսումնարանի մախկին սանը դիմեց Երևանի ժողովուրդային ինստիտուտ, թեև հոգին Տավշո բարձրիկ լեռներում էր, շենքը պահող երկրապահ տղաների կողքին:

Պատմում է մանկության ընկերը՝ Գառնիկ Եսայանը.

- Վոլոդյան Երևանում էր, երբ ես գյուղից քաղաք եկա և ամփոջապես այցելեցի իրեն: Արդեն տեղյակ էր, որ ազերիները նաև մեր գյուղն են դարձրել հարվածի թիրախ: Ու շատ էր հուզված, այլալված, անհանգիստ: Այնքան, որ հետը խոսել չէր լինում:

- Գառնիկ, հասկանո՞ւմ ես, մեր գյուղը ռմբակոծում են, բայց որսորդական հրացաններով, վատ զինված և անփորձ տղաներն են գնում դիրքեր: Իմ փորձն այնտեղ շատ-շատ է պետք: Այնպես որ, ես չեմ կարող չգնալ-չկանգնել նրանց կողքին...

Ավագ եղբայրը՝ Զաչիկը, արդեն իսկ զինվորագրվել էր հայրենյաց պաշտպանության զործին: Մյուս եղբայրները՝ Վաչիկը, Արծիկը՝ մուսուլմաններ: Ինչպես կլինի, որ ինքը մնա քաղաքում և խաղաղ հոգով ուսումը շարունակի: Ու գնաց ծննդավայրը: Հայրն ու մայրը փորձեցին համոզել, որ գոնե այս անգամ սովորեւ կիսատ չթողնի.

- Որդի, ուսումդ ավարտի, հետո կծառայես, ծառայությունը հո չիախա՞վ: Հրեն, երկու-երեք ախպերներդ դիրքերում են: Այնպես որ, հայրենիք պաշտպանողը մեկը չի քո հայրական օջախից: Խիղճդ հանգիստ պահիր:

Ապարդյուն: Մեկնեց Վանաձոր ու կամավոր անդամագրվեց մոտոհրաձգային-դեսանտային զնդին: Ծառայության անցավ իբրև դեսանտային ջոկատի հրամանատար: Այդ ժամանակ արդեն լեյտենանտ էր:

Մինչ ինքը՝ ֆիզիկապես կոփված, ամուր, արծվային հայացքով դեսանտայինը, իր զորությունն էր ցույց տալիս թշնամուն, մինչ հարազատները խաղաղ ու անոթոտ երկինք էին ակնկալում, ընկերուհին երազում նամակ է ստանում՝ Վոլոդյայի լուսանկարը՝ ոսկե շղթայից կախ: Լա՞վ է, վա՞տ է, Աստված իմ: Տեսնես

ի՞նչ խորհուրդ ունի երազը: Գլխի՞ իր խիզախ սիրեցյալին մի բան պատահի... Ու գեղեցիկ, խորհրդավոր երազը սկսեց տանջել աղջկան:

Օրերը սահում էին: Դեսանտայինների ջոկատը տեղակայվեց Գինարուտում՝ լեյտենանտ Վոլոդյա Դաբինյանի հայրական տանը կպած: Բայց կարճ էին տևելու Գինարուտում անցկացրած օրերը: Թշնամական գերակշիռ ուժերը կենտրոնանալու էին Արծիկի անընդմեջ հրետակոծություններով անհանգստացնող ադրբեջանական ռազմական միավորումները ոչնչացնելուց հետո հրամանատարությունը դեսանտայիններին նետեց Արծվաշեն...

Լեյտենանտ, իմ կրտսեր եղբայր, թույլ տուր տողերիս հեղինակին զրուցել քեզ հետ, հարցեր տալ ու ակնկալել պատասխաններ... Դու լռո՞ւմ ես, բայց ես լսում եմ քո սրտի բաբախումը, ես նայում եմ քո ծավի աչքերին ու այնտեղ տեսնում քո՝ երազների աղջկան, քեզ փայփայած քո մորը, քո ձյունաձերմակ մազերով Սարգիս հորը, քո եղբայրներին՝ քեզ պես ակնհաձո, քեզ պես անակալ: Ըն Գառնիկ ընկերոջը, քո մյուս հոգեհարազատներին: Գիտե՞ս, որ Գառնիկը հուշեր է գրել քո մասին: Ու մարզարտաշար իր ձեռագրով նշել է. «Իմ անվախ ընկեր, դու ոչ թե հերոսացար, այլ այդպիսին էիր ի սկզբանե»: Եվ հետո. «Իմ անփոխարինելի ընկեր, քո մեջ ետուն էր կյանքը, որը դու այնքա՞ն սիրում էիր: Բայց դու այն չխնայեցիր քո ազգի համար: Եվ ես հպարտանում եմ քեզանով... Մեռնելու չափ կարոտում եմ քեզ...»:

Զեզանով այսօր հպարտանում է ոչ միայն քո ընկերը: Զեզանով հպարտանում են քո օրինյալ ու բազմաձյուղ ողջ գերդաստանը, ամպերում ծրարված ու երկնամերձ քո ծննդավայրը՝ Վերին Կարմիրաղբյուր գյուղը, ողջ Տավուշը, ողջ Հայաստանն ու ողջ հայությունը: Մահապարծ արծվաշենցիների պաշտամունքն էս դու, ով խնկելի անուր:

Գիտե՞ս, որ քեզ համար մոմ է վառում արցունքն աչքերում մի աղջիկ, ու քո գրելիք տողերը գրվում են հարազատիդ մատներով: Գրվում են իբրև քո շուրթերից պոկված բանաստեղծական թրթռներ: Լսենք այն, իմ հերոս ընկեր, լսենք քո շշուկը.

Մայր իմ, հիշո՞ւմ ես,

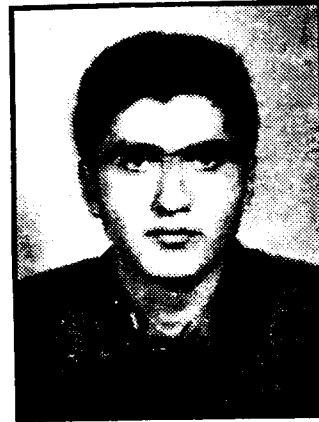
ես քեզ ասացի՝ մեկնում եմ մարտի:

- Ո՛չ, չեմ դիմանա,- ասացիր կտրուկ՝

Ետուստացույցի լուրերին գամված:

- Ի՞նչ է, ուզում ես հիմա մայր լինել
 Ու մեկի քթին չլինի՞ արյուն,
 Չէ, պիտի գնամ...
 Մայր իմ, գնացի և կգամ այն ժամ,
 Մինչև իսկապես խաղաղվի կյանքը,
 Որ հոգնած դու գաս և հանգստանաս,
 Ոչ թե տազնապով լուրի սպասես...
 Մայր իմ, չլացես՝ թեկուզ ես զոհվեմ,
 Չորությունդ դու պահպանիր մի քիչ,
 Որ ուրախանանք...
 Չոհված կգամ ես, թե հերոսացած՝
 Չորությունդ դու պահպանիր մի քիչ,
 Որ ուրախանանք իմ նոր օջախում...
 Մայր իմ, հասկացիր, պիտի դիմանանք,
 Հայրենի հողը պիտի պաշտպանենք,
 Թեկուզ անանուն մեզ հողին հանձնենք՝
 Մայր իմ, լսո՛ւմ ես, արցունք չթափես...
 Միայն ինձ հիշիր կատակ անելիս,
 Կատակ անելիս միայն ինձ հիշիր,
 Եւ զգիմանց աղջիկ...

Եւ զգիմանց աղջկա արեղ քեզ մատաղ, հպարտ հայորդի, որ
 արծվի նման Եւրոպայի բարձունքից հսկում ես նաև ջո արյամբ
 նվաճված խախաղ առավոտները Հայոց անհանգիստ աշխարհի...

**ԵՆՎԵՑ ԴԺՎԱՐ,
 ԱՊՐԵՑ ԿԱՐՃ,
 ԸՆՈԱՅԱԿ
 ԸԱՂԹԱՆԱԿԱԾ**

**ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ
 ԱՐՐԱՀԱՄՅԱՆ**

- Ալբր լույս, Վարանգյուլ, մի
 արու զավակ էլ ունեցար, օջախիդ
 կամարն ամուր պահող մի սյուն էլ
 ավելացավ, Արեգնազ կինդ, հայրենիքին մի զինվոր էլ պարզ-
 ւեց...

Եվ այդ օրը՝ 1972 թվականի մարտի 30-ին, հուլիսի նոր քա-
 հեր վառվեցին Էջմիածնի շրջանի Փարաքար գյուղի բնակիչ Վա-
 րանգյուլ Աբրահամյանի հարկի տակ. լույս աշխարհ էր եկել կա-
 պուտայա մի մանկիկ, որ ուղիղ քսան տարի հետո գյուղի պար-
 ծանքն էր դառնալու և իր անունով ու սխրանքով հավերժ դա-
 լար էր պահելու ապուպապերից եկած տոհմածառի կանաչ ձյու-
 դը: Պահելու էր, անշուշտ, նաև իր զավակներով, եթե հասցներ,
 եթե նոր-նոր ծաղկող իր ծաղիկ հասակում չլինեիր այնպիսին, ինչ-
 պես որ կար, եթե դեռ մանուկ հասակից Մասիսները՝ ասել է թե
 հայրենիքը, պաշտամունք չդառնար ու հայրենիքի համար կյան-
 քը զոհաբերելու պատրաստակամության զգացումը չունենար իր
 հոգում... Զչե՞րը եղան, որ Նոյի ազնավների նման չվեցին օտար
 ափեր ու սպասեցին՝ մինչև կովի հրդեհը հանգի, մինչև խաղաղ-
 վի պատերազմական ծխից սևացած Հայոց աշխարհի մի ափ եր-
 կինքը... Բայց Հարությունն այն շատերից էր, որոնց համար
 սրբության սրբոցը անունն ու պատիվն է և ոչ թե անխռով, ապա-
 հով, բայց նվաստացուցիչ կյանքը օտար միջավայրում...

Հայոց երկնի կապույտն աչքերին առած մանկիկը դեռ ման-
 կապարտեզից բարության փոքրիկ հրեշտակ էր հիշեցնում. նրան
 ձեռքից-ձեռք էին խլում փոքրիկների այս տան աշխատակիցնե-
 րը, կարի արտադրամասում աշխատող Արեգնազ մոր ընկերուհի-
 ները տանը միայնակ քնած Հարութիկին թոցնում-բերում և ձեռ-
 քից-ձեռք փոխանցելով, սիրում-փայփայում էին ինչպես սեփա-
 կան մանկիկին:

Աչքաբաց փողբիկը չորս-հինգ տարեկանում արդեն տառաձա-
նաչ էր: Գրել-կարդալը սովորել էր իր ավագ ջուլյերից, եղբորից:
Դպրոցում 2-3-րդ դասարանից սկսեց հաճախել նկարչական, լու-
դի խմբակներ, իսկ մինչ այդ ընդունվել էր Երևանի «Արաքս»
մարզական ակումբի ֆուտբոլի խումբը: Ի՞նչ իմանաս՝ զուցե
հանձարեղ նկարի՞չ դառնար, զուցե լողո՞րդ կամ ֆուտբոլի՞ ստ...
Բայց մեր բոլորիս կյանքը տնօրինողը ի վերուստ տրված ձա-
կատագիրն է, որ երբեմն սիրում է ըմպած խաղեր խաղալ...

- Երբ արդեն խոստումնալից պատանի ֆուտբոլիստ էր,
պատմում է մայրը,- մրցումների մեկնեցին Վոլգոգրադ: Հաղթել
էին, հաղթանակած վերադարձել: Տեսնել ու զգալ էր պետք Հա-
րությունի ցնծությունը. «Մա, կարևորը, որ մենք հաղթեցինք՝
բարձր պահելով մեր ժողովրդի պատիվը,- ու ավելացրել,- Մեր
ազգը միշտ էլ հաղթել է և երբեք չպիտի պարտվի...»:

Ետո նամակներ էր ստանալու Վոլգոգրադից, ու այդ առի-
թով Գրիգոր եղբայրը կատակելու էր.

- Հարուք ջան, բա որ մի ամի՞ս մնայիր. ողջ Վոլգոգրադն
էր քեզ ձանաչելու:

- Մարդն առանց շրջապատի, առանց ընկերոջ ու բարեկամի
ինչպե՞ս կարող է ապրել,- եղել էր պատասխանը:

Տասնվեց տարեկան պատանի էր (այդ ժամանակ սովորում
էր Երևանի էլեկտրատեխնիկական տեխնիկումի էլեկտրամեքենա-
չինության բաժնում), երբ եղավ 1988-ի դեկտեմբերյան ազգա-
վեր երկրաշարժը: Նրբազգաց պատանու հոգում այդ օրը սևով
երիզվեց. տուն եկավ մռայլ, վշտից ալեկոծ, հավաքեց անհրա-
ժեշտ իրերն ու.

- Մամ ջան, ջոկատ ենք կազմել, ես պիտի գնամ:

- Ախր, դուք փոքր եք, ինչ պիտի անեք,- փորձեց ետ պահել
մայրը:

- Թեկուզ մի կյանք էլ փրկենք, էլի օգուտ է մեր ազգին,- պա-
տասխանեց ու վերցրեց իրերը:

Մի քանի օր հետո վերադարձած Հարութն ավելի լռակյաց ու
ինքնամոխի էր դարձել: Երկրաշարժի ահավոր տեսարանները
խորապես ցնցել էին նրա զգայուն հոգին: Բայց մեռած քաղաքի
պատկերը չէր վանելու ուսանող երիտասարդին և մեկ ամիս անց
ջոկատի հետ վերադառնալու էր Լեռնիական՝ այս անգամ շի-
մարարական աշխատանքներին մասնակցելու:

Պատմում է մայրը. «Գնացինք տեսակցության: Երբեմնի
չքնաղ քաղաքը ավերակվել, անձանաչելի էր դարձել: Հուզմունքս
չթաքցրի՝ Աստված իմ, ե՞րբ կվերականգնվի, ինչպե՞ս: Հարութս

նայեց շուրջբոլորն ու ցավով շշուջաց. «Ասե՛ք քաղաքը վերա-
կանգնվեց, բայց մարդկայի՞ն կորուստը ո՞նց վերականգնվի, չէ՞
որ առանց այդ էլ շատ քիչ էր մեր ժողովուրդը...»:

Դրանից հետո, շատ որևէ մեկի տանը երեխա էր ծնվում, աշ-
խարհով մեկ էր լինում.

- Մեր ազգը կորուստներ շատ է ունեցել, հիմա ծնունդները
կրկնակի պիտի լինեն...

Երեխաների հանդեպ պաշտամունք ուներ: Լինե՛ր հարազատի,
ծանոթի թե անծանոթի մանուկ՝ պիտի գրկեր, սիրեր, կատակեր:
Իսկ երեխաները մշտապես պիտի թառեին նրա ուսերին՝ ինչպես
աղավճի ու պիտի ձովողեին իրենց սերը՝ առ բարի ու քնքա-
սիրտ այս երիտասարդը:

... 1990-ին Հարությունը մեկնեց Պեննա՝ քեռին այնտեղ էր,
օգնելու կարիք ուներ: Երբեմն-երբեմն նամակներ էր գրում ու
մեկ-մեկ ռուսերեն բառեր օգտագործում դրանցում: Կատակելով:
Բայց որպեսզի տանը չմտածեն, թե ինքը մոռանում է մեսրոպ-
յան լեզուն, «զոլչացնում է». «Հանկարծ չկասկածեք, թե հայե-
րենը մոռանում եմ: Ուր էլ լինեմ, իմ մայրենի լեզուն ու իմ հայ-
րենիքը երբեք չեմ մոռանա»:

Հայրենիք, հայ մարդ, մարդ առհասարակ՝ բոլորի համար իր
սիրտը տեղ ուներ. օգնե՛լ է պետք պատահական վարորդին, որի
մեքենան խափանվել է, ինչ կա որ, թևերը կքշտեր, կչարչար-
վեր, կմրուկվեր, բայց կզոհացներ մարդուն: Ու կաններ նրա օրի-
նանքը: Մեկի տանը գո՞րծ կա: Ի՞նչ է եղել, հո կաները չե՞ն ընկ-
նի,- կշտապեր օգնության ձեռք մեկնել: Համադասարանցիների
քեֆ-ուրախությունն էլ կկազմակերպեր, սեղանի գլուխ թամաղա
էլ կնստեր ու այնպիսի կենացներ կասեր... էլ չասելու: Ու եթե
պետք էր՝ կասումներ՝ Շիրազ, Սեակ, Տերյան: Ու նաև կփորձեր
երգել, չէ՞ որ այդ շնորհքն էլ ուներ: Ավելի՞ն՝ փոքր ժամանակ
երազում էր երգիչ՝ դառնալ... Որքա՞ն էր սիրում ձանաչված կա-
տարողներին: Ի՞նչ գնալանքով էր ըմբռնվում «Հարաբաղցին»
երգը Ռուբեն Մաթևոսյանի կատարմամբ: Կամ Չախ Հարութին,
Սյուզան Մարգարյանին: Հաճախ, երբ տրամադրությունը բարձր
էր լինում, վերցնում էր դիոլը, կիթառը կամ ակորդեոնը, ու՝
գնաց... Նման պահերին ավստոսանքի խոսքեր էին պոկվում շուր-
թերից. «Թեև ծանրաբեռնված, բայց պիտի գնայի երաժշտական
դպրոց, հիմա արդեն ուշ է՝ հիմա արդեն մեծ եմ...»: Բա «Գիտ-
ցիր, որ սուրբ է հողն հայկական» ե՞րգը: Ե՞րգ էր, թե՞ աղոթք՝
իր ընկալմամբ... Բա «Չորի Միրոն» ֆիլմը, որ եռը էր տալիս իր
արյանը: Բա «Ինչո՞ւ է աղմկում գետը» կինոնկա՞րը, բա Սոս

Սարգսյանը, Շերեճը, Հրայր Ներսիսյանը, մեր մյուս մեծերը, որ ոչ թե ազգային սնապարծության, այլ հպարտության ու հիացումի զգացում էին բորբոքում իր մեջ...

Եղբայրը՝ Գրիգորը, ծառայել է խորհրդային բանակում, ծովային է եղել հեռավոր Կամչատկայում: Գերազանց ծառայության համար արձակուրդ է ստանում և գալիս է տուն: Այդ նույն օրերին արձակուրդ է գալիս նաև հորաքրոջ տղան՝ Լեհաստանից: Հարությունը, կես-կատակ, կես-լուրջ, հանդիմանում է.

- Դեմ հասկանում ձեր ծառայությունը - օրումեջ տուն եք վազում, որ ի՞նչ, տան ճաշերի՞ն եք կարոտում, թե՞ սիրած աղջիկներիդ: Գնացել եք՝ նամուսով ծառայեք: Թե չէ, գալիս եք, համարդկանց եք ծախսի տակ զցում, համարազատներիդ լացացնում: Տղամարդ եղեք, երկու-երեք տարի է, էլի, բանակից արձակուրդ վերցնե՞լս որն է:

Եետո փաղաքշանքով փարվում է նրանց ու ասում.

- Դուք գիտեք, որ ձեզ անչափ սիրում եմ, պարզապես տղամարդը պետք է կամքի ուժ ունենա, դիմանա ու դիմադրի դժվարություններին, որպեսզի պատվով, պարզերես տուն վերադառնա:

Սայրը, լսելով որդու «դիտողությունները», վրա է բերում.

- Հարուստ տղա, վաղը դու էլ ես բանակ գնալու, տեսնենք կուզենա՞ս արձակուրդ գալ, թե չէ...

Եվ եկավ այդ օրը: Հարությունը ծանուցագրով ներկայացավ զինկոմիսարիատ: Չինկոմը, բավականին երկար զրուցելուց հետո, հարցրեց.

- Տղաս, դու ի՞նչ դուրս եկար, ասա, որտե՞ղ կուզենայիր ծառայել, ինքը ընտրիր,- ու տվել էր մի քանի գործառնների անվանումներ:

Հարությունը նախընտրել էր Կիրովականը: Տուն գալով՝ այս մասին տեղեկացրել է մորը և նրա հարցին, թե ինչո՞ւ չես ուզում մոտակա գործատներից մեկում ծառայել՝ պատասխանել է.

- Մայրիկ, սիրելիս, ուզում ես, որ միշտ աչքիդ առա՞ջ լինեմ: Ախր, դա ծառայություն չէ: 20 տարի մեր տան զինվորն եմ եղել, ձեր կողքին, այժմ ժամանակն է, որ ազգիս զինվորն եմ եղել, ձեր բանակն է կազմավորվում, խստություն կլինի, կարգուկանոն կլինի, ծառայությունն էլ՝ ծառայության սման: Իսկական տղամարդը այդպիսի գործատում պիտի ծառայի...

Մայիսի 28-ին՝ Հանրապետության օրը, Հայոց ազգային բանակի զինվոր Հարություն Աբրահամյանին ու իր ընկերներին

բախտ է վիճակվում Երևանի Հանրապետության հրապարակում մասնակցել շքերթին ու հայրենիքին ծառայելու երդումն այստեղ տալ: Հպարտ էր հրապարակավ իր երդումով:

Այդ նույն օրը վերադառնում են գործառն: Հրամանատարությունը որոշում է նորակոչիկներին երկու օրով տուն բողնել: Հավաքվում են հարևան, բարեկամ, ընկեր ու ծանոթ: Ուրախության սեղան է բացվում, և հայրը բարձրացնում է կենաց բաժակը.

- Ի՞նչ զավակներ, ամուր կամք ձեզ, որպեսզի հայրենիքի հանդեպ պարտքը պատվով կատարեք, բարձր պահեք ձեր ծնողների ու ընտանիքի պատիվը: Չորություն ձեր բազուկներին...

Ի պատասխան՝ լռություն է, տղաներն ասես անայնուհետեմ... Ի՞նչ իմանա՞ս ով ինչ է մտածում, ով ինչպես է ծառայելու: Տեղից վեր կենալով, իսկական զինվորականի ձիգ կեցվածք ընդունելով՝ Հարությունը կարծես երկրորդ անգամ է երդման խոսքեր ասում, այս անգամ արդեն հարազատ հարկի տակ.

- Հայրիկ, անհոգ եղեք, մի վայրկյան անգամ չկասկածեք, որ ձեր որդին իր գլխից բարձր կպահի ծնողների ու հայրենիքի պատիվը: Ես երդվել եմ ու բոլորիդ հավաստիացնում եմ, որ երբեք չեմ դրժի երեկվա երդումս...

Ու հավատարիմ մնաց իր երդմանը փարաքարի Հարություն Աբրահամյանը: Նրա մարտական ուղին ձգվեց Կիրովականից Տավուշ, Տավուշից՝ Վահան, Վահանից՝ Արծվաշեն, Արծվաշենից... դեպի անմահություն...

... Եռաբլուր՝ նորոյա քաջագունների հավիտենական մեջելատեղի ու սրբացած բարձունք: Արծվաշենի հերոսների տարեկիցի օրն է՝ օգոստոսի 8-ը: Բազմամբոխ է տասներկուսի եղբայրական գերեզմանի շուրջբոլորը: Այստեղ են նաև 12 հերոսների հետ ծառայած տղաներից մի քանիսը՝ նրանք, ովքեր հրաշքով դուրս էին պրծել շրջափակումից: Նրանցից մեկը հիշում է արծվաշենյան հերոսական ու մահաշունչ օրերը. «Ժամ առ ժամ սեղմվում էր շրջապատման օղակը: Ամենաժայրահեղ պահին, հրամանատարն զգալով, որ փրկություն հուսալից այլևս անմտություն կլինի, առաջարկեց.

- Ի՞նչ քաջեր, դուք ձեր գործն արել եք, ով կարող է՝ թող հեռանա դիրքերից, թող իր գլուխն ազատի:

- Իսկ դո՞ւք, հրամանատար,- հարցրեց Հարությունը:

- Ես երդվել եմ՝ թեկուզ մահ՝ չեմ լքի դիրքերը:

- Իսկ ինչո՞ւ եք կարծում, որ ե՞ս կլքեմ... Ո՛չ մի դեպքում, որ տեղ դուք՝ այստեղ էլ մենք,- չեչտեց Հարությունը:

Բոլորը հետևեցին նրան»:

... Սկսվել է Հայրենական մեծ պատերազմը: Հարությունի Գրիգոր պապը, հազարավոր հայորդիների նման, մեկնում է ռազմաձախատ: Ստեփան զինակիցները հորդորում են. «Ա՛յ Գրիգոր, մի բան արա, ազատվիր, զնա տուն, ախր նորածին զավակիդ չես էլ տեսել, կինդ, երկու աղջիկներդ մեղք են»:

Գրիգորը բարկացել էր.

«Ես եկել եմ հայրենի՞ք պաշտպանելու, թե դասալիք դառնալու: Ո՛չ մի դեպքում, հրեն իմ նման տուն տեղ, ընտանիք թողած հազարները կան, բոլորը որ էսպես մտածեն, Հիտլերի դեմ էլ ո՞վ կկռվի... Ես գերադասում եմ պատվով մահը, քան անպատիվ կյանքը»:

Ու չի վերադառնում պատերազմից գյուղի ամենահարգարժան այրերից մեկը, որի քթից ասես թռած լիներ իր Հարություն բռնակը, իր հերոս թռնակը.

- Ես իմ պապի շարունակությունն եմ, հպարտ եմ նրանով և երբեք գետնովը չեմ տա նրա անունն ու պատիվը,- սիրում էր կրկնել Հարությունը, երբ իրեն նմանեցնում էին պապին ու նրա մասին հիշողություններ պատմում...

Իսկ հիմա, ավաղ, հիշողություններ են պատմում ի՛ր մասին: Պատմում են ընկերները, համադասարանցի աղջիկները, որոնք իբրև հարազատ եղբոր պաշտում էին գեղեցկության տիպար իրենց Հարություն-Գարությունին: Պատմում են ուսուցիչ-ուսուցչուհիները՝ արցունքի կաթիլներն հազիվ թաքցնելով կոպերի տակ:

«4-րդ դասարանում էր: Դասարանը պատրաստվում էր «Ի՞նչ դառնալ» թեմայով շարադրության,- գրում է դասվար Կատյա Տոնոյանը: - Երբ դիմեցի Հարությունին, կանգնեց, զինվորի նման հպարտ կեցվածք ընդունեց ու ասաց.

- Ես ուզում եմ զինվոր դառնալ, հետո՝ գեներալ: Երեխաներից մի քանիսը ծիծաղեցին: Ընկերներից մեկը հեզմեց:

- Ծատ չեղա՞՞վ, Հարուք...

Հարությունը վիրավորված տոնով պատասխանեց.

- Բա շատ չեղա՞՞վ, որ դու ուզում ես շինարար ինժեներ դառնալ... Որ ոչ մեկս զինվոր չդառնանք, բա որ թուրքը գա, հայերիս նորից կտորի, քո շինած շենքերն էլ քանդի, ո՞վ պիտի մեզ պաշտպանի:

Ես պաշտպանեցի Հարությունի տեսակետը, նա հանդարտվեց: Եվ հիմա ինձ համար զարմանալի չէ նրա հայրենիքի հերոս դառնալու իրողությունը»:

Արցունքոտ տողերով է հիշում իր սանին դատելի Ռ. Հովհան-

նիսյանը. «Հարություն, սիրելիս, դու չես էլ պատկերացնում, թե ինչ դաժան խաղ խաղացիր մեզ հետ: Այո, որդիս, ես քեզ հետ անցյալ ժամանկով չեմ խոսում, դու ապրում ես, քանի դեռ կան ես, քո դասընկերները, ծնողներդ, քեզ ձանաչողները...

... Այնուամենայնիվ, ո՞վ ես դու. քո մտերիմների համար էլ՝ առեղծված, չբացահայտված մի անձնավորություն: Զո պարզության մեջ՝ բարդ, բարդության մեջ՝ նույնքան պարզ... Եվ այժմ, երբ երկուդաժությանը գրիչը թղթին եմ հպում՝ ցանկանալով գծել քո դիմանկարը, ուզում եմ մտնել քո էության մեջ, ապրել ու հասկանալ քեզ: Ու չգիտեմ՝ որտեղի՞ց սկսել ու որտե՞ղ ավարտել, որ ոչ մի երանգ չպակասի, առավելես՝ ոչ մի կեղծ գիծ չավելանա քո դիմանկարին:

Սիրելի տղա, կյանքով լեցուն ես դու, զեղեցիկ, ինչպես դեմքով (իսկապես դու իմ դասարանի ամենազեղեցիկ տղան էիր, և աղջիկներից շատերը թաքուն սիրահարված էին քեզ), այնպես էլ՝ հոգով, մարդ՝ բառի բուն իմաստով...»:

Իսկ դպրոցի տնօրեն Վոլոյա Մնացականյանը Հարությունին տրված իր բնութագրում նշում է. «... Ամեն մի կորուստ ծանր եմ տարել, բայց չեմ լացել երբեք: Այս անգամ՝ չկարողացա, սիրտս փուլ եկավ... Հպարտանում եմ նման սան դաստիարակելու համար, ծունկի եմ իջնում նրան ծնող և սնող մոր առաջ...

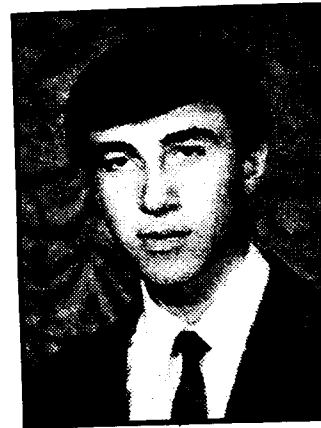
Ջաշերի հեռանալը «մահ» հասկացությամբ չի բնորոշվում... Ես ծնվեց ղժվար, ապրեց՝ կարճ, հեռացավ՝ հաղթանակած...»:

Արեգնազ և Վարանգյուկ Աբրահամյանների հարկի տակ ծանրածանր վիշտն է բնավորվել. լույս աշխարհի բերած նրանց յոթ զավակներից այսօր հինգը մայր հողինն են արդեն (երեքը մահացել են փոքր հասակում, Գրիգորը 25 տարեկանում է հեռացել կյանքից, իսկ Հարությունը...): Զավակների կորստյան աներևակայելիորեն ծանր ցավն իրենց հոգիներում՝ ապրում են նրանք Փարաջարի՝ իրենց որդու՝ Հարություն Աբրահամյանի անունը կրող փողոցում տխրող այն համեստ տանը. որտեղից հինգ աղավաններ չվեցին անվերադարձ: Ապրում են, դիմակայում իրենց դաժան ձակատագրին, ձակատագիր, որ երիցս դառնաղի է...

Այնուամենայնիվ, իր նուրբ սրտին հինգ ահեղ հարված ստացած մայրն ի զորու է ասելու. «Ես հայ եմ, հպարտ ազգի հպարտ դուստր, հպարտ՝ իմ հայրենիքով, իմ հարազատներով, իմ ընտանիքով: Անգամ վշտերիս ամենածանր պահերին չեմ արտահայտել կսկիծս ու ցույց չեմ տվել արցունքներս, որպեսզի չարժանանամ խղճացող հայացքների: Եվ այժմ նույնպես

հայրտ են, որ կարողացել են դաստիարակել, ազգիս ու հայրենիքիս արժանի զավակ նվիրել՝ հանձնին իմ կապուտաչյա զանգրահեր տղայի՝ իմ Հարությունի»:

ՉՆԴԻ ԲՈՒԺԱԿԸ

ԴԱՎԻԹ ՄԻՔԱՅԵԼՅԱՆ

Չանգեզուրցի Բալուն, որ եղել է Դավթի Օհան պապի ջեռին հին զանգեզուրցիներն հիմա էլ են հիշում՝ ահ ու սարսափ չունեցող մի ածղահա, որ զորավար Անդրանիկի զինվորն է եղել: Պատմում են, ու նրա մասին պատմությունները լեզենդի են նման: Բալին զարմացրել

է ոչ միայն իր զինակիցներին, ոչ միայն իր շենի մարդկանց, այլև թուրքի սարսափը դարձած մեծն հայդուկապետին:

Մի անգամ, երբ զարնանային ձնհալից ու անձրևներից վարարած-կատաղած Չաբուղ գետին են մոտենում, Չորավարը դիմում է ածղահային.

- Բալի, թուրքի դեմ փափախոջ չես ծռում, դե մի փորձիր այս գետին էլ հաղթել: Կկարողանա՞ս...

Գետ, փրփրաբերան Չաբուղ, որ Լաչինի լեռների ձնաջրերն իր մեջ առել, ուռչել, կամուրջներ է քանդում: Գետը՝ գետ, բայց Բալին էլ հո Բալին է, կարո՞ղ է խեղձանալ: Ուսից հանում է մոսինը, որ չթռչվի, ու սկսում առաջանալ դեպի մյուս ափը: Թվում է, թե պղտոր ալիքները կզլորեն մինչև գոտկատեղ ջրասույզ ածղահային: Բայց դա միայն թվում է. Բալին Չաբուղը կտրում-անցնում է ափից-ափ ու անցած տեղով նորից ետ վերադառնում: Հայդուկապետը չի թաքցնում զարմանքն ու հիացմունքը.

- Չէ, Բալի, չեմ սխալվել, որ ջեզ զինվոր են վերցրել, ու ողջագուրվում է գետին էլ հաղթած իր ածղահայի հետ:

... Դավթն իր արժանավոր նախնու մասին շատ պատմություններ էր լսել, բայց իր հոգում առավելապես տպավորվել էր այս մեկը: Եվ համոզված էր, որ իր երակներում հաղթողի արյուն է հոսում, իր արժանավոր նախնու արյունը, պատվարժան իր հոր արյունը...

Դեռ պատանեկության տարիներից ձևավորված բնավորություն էր՝ որքան ռոմանտիկ, նույնքան՝ իրատես, նպատակամետ:

Ավարտելով մայրաքաղաքի N169 դպրոցը, վճռեց իր անելիքը՝ դառնալ երաժիշտ, մարդկանց երգ պարզել: Այս ուղղությամբ առաջին քայլը «Ծիածան» կոմբինատի երաժշտական երրորդ ստուդիա ընդունվելն եղավ: Թեև արդեն կատարելապես տիրապետում էր կիթառին, երաժշտական մի քանի այլ գործիքների, այնուամենայնիվ, չբավարարվեց սովորածով և շարունակեց ուսումը Մոսկվայի ժողովրդական համալսարանի կիթառի հեռակա բաժնում: Երկու տարի, և գերազանց ավարտավայական: Թաղամասում, շրջապատում արդեն իսկ ճանաչված ու սիրված կիթառահար էր Դավոն: Խնջույքներն ու հարսանիքները իր կիթառով հաճախ ինքն էր զարդարում:

Անհոգ պատանեկության օրերը գլորվում էին հայրենի հարկի կամարների տակ՝ Դավոյի կիթառի հնչյունների ներքո: Մոր հոգին փառավորվում էր, հոր սիրտը բերկրանքից ուռչում:

- Ուրիշ է Դավոս, ես նրա ցավը տանեմ...

Բայց Դավոն միայն մեկ մասնագիտությամբ գոհացողը չէր. հիմա էլ որոշեց, որ ինքը նաև... Մարդ պիտի բուժի: Եվ սկսեց հաճախել ՀՀ ներքին գործերի նախարարության մշակույթի տան բուժական ֆակուլտետի դասընթացները: Այստեղ էլ տիրապետեց բուժակի մասնագիտությանը:

... 1992-ի մայիսի 6-ին մայրը՝ Սևիլան, հայրը՝ Արամայիսը, բաժակ են բարձրացնում, պատվով ծառայելու ու օրհնանքի խոսքեր ասում իրենց միջնեկին:

- Հիշիր, տղաս, քեզ «պապայի-մամայի» բալա չերևակայես, այնպես կծառայես, որ հարևան-բարեկամի առաջ ամոթով չմնանաք...

Չնայած այդ խոսքերը Դավթին չպիտի ասեին. իրենք էլ դա գիտեին:

- Դուք ինձ չե՞ք ճանաչում, որ կասկածում եք,- սրտնեղեց տղան: Սպասեք, կգա ժամանակը, մեր ողջ ժողովուրդը կխոսի իմ մասին...

Մարգարեություն... Պայծառատեսություն... Ուրիշ ի՞նչ խոսքերով բնորոշել երբ 20-ամյա պատանին ենթագիտակցաբար կանխազգում է մոտ ապագան: Ոչ: Ուղղակի վստահություն իր ուժերի, սեփական տևյալի հանդեպ:

Չինկոմիսարիատում մանրագնին ստուգումներից հետո Դավիթ Միքայելյանը գորակոչվում է բանակ՝ ծառայությունն սկսելով Կիրովականի դեսանտային զնդում: Կարճ ժամանակամիջոցում դառնում է գնդի սիրելին:

«Բժիշկ Դավո», - այստեղ էլ այսպես են սկսում անվանել

երաժիշտ-բուժակին, որի կիթառի հոգեպարար մեղեդիները կարոտի ու հուշերի ալիքներ են արթնացնում տուն ու տեղից հեռու զինվորների սրտերում:

- Մեկ ամսից եկավ տուն,- պատմում է հայրը: - Հը, ի՞նչ կա, Դավո քան,- հարցրինք:

- Կիրովականում մառախլապատ, խոնավ եղանակ է, տղաներից մեկի հողմ է ցավում, մյուսի՝ փորը, եկել են դեղորայք տանցեմ,- ասում ու ցույց է տալիս դեղորայքով լի տոպրակը:

- Իսկ դո՞ւ:

- Ինձ ինչ կա: Ոչ մի բանից չեմ բողոքում, գնդում արդեն հրաշալի ընկերներ ունեմ, փառավոր հրամանատար: Այնպես որ, իմ մասին դուք հանկարծ չմտածեք:

Այդ օրը տխրությամբ է հիշում նաև Դավթի դասընկերուհին՝ Նարինե Խաչատրյանը: Եվ ոչ միայն այդ օրը. «Մեզ ընդամենը մեկ հարկ էր բաժանում իրարից, բայց ամեն անգամ այնքա՞ն խոսելու բան էր լինում, որ ժամանակը թվում էր քիչ... Դավթի հետ ձանձրանալ չկար, որովհետև նա կարողանում էր մարդուն հասկանալ, մարդու մեջ գնահատել լավը, ապրել նրա կյանքով, հոգալ նրա համար: Բայց դա շատ կարճ տևեց՝ ընդամենը քսան գարուն... Չեմ կարող մոռանալ մեր վերջին հանդիպումը, որ եղավ երեկոյան, երբ նա եկել էր գործասից առաջին և, ցավոք, վերջին անգամ. երեկոյան յուր էի գալիս, հանկարծ մուտքի մոտից ինձ շատ հարազատ ձայն լսվեց:

- Բա ինչ կանես՝ անցնում ես ու չես էլ նկատում, որ էստեղ մարդ կա, բան կա (սա Դավթի ամենասիրած արտահայտությունն էր, որ հաճախ էր գործածում):

Չարմանքս չթաքցնելով. հարցրի.

- Գիշեր է, անձրև է գալիս, ես ինչո՞ւ ես նստել, զոնե մուտքում կանգնեիր...

- Տրամադրություն չունեմ տուն գնալու, արի մի քիչ գրուցեմք, եսիմ էլ կտեսնե՞նք իրար, թե ոչ...

Իրոք, այդ օրը նա շատ տխուր էր, ես նրան այդքան տխուր երբեք չէի տեսել. չկար նրա կատակը, չկար նրա մշտապես թրթռացող ժպիտը, դեմքի փոսիկը չկար, որը ինձ շատ էր դուր գալիս...

Տրամադրությունը բարձրացնելու համար, սաացի, որ զինվորական համազգեստը իրեն շատ է սագում: Նա էլ թե.

- Դու ինձ հենց այսպես էլ կիիշես մինչև վերադառնամ...

Եվ իրոք, ես նրան այդպես էլ հիշում եմ՝ կարճ կտրած մազերով, խորիմաստ ու թաց աչքերով, գունատ դեմքով, զինվորա-

կան համազգեստը հագին, որը, իրոք, իրեն շատ էր սազում: Հիշում եմ նրա վերջին խոսքերը.

- Չեմ ուզում տուն մտնել, ինչ-որ բան ինձ շատ է տանջում... Ուզում եմ ժամերով բռնվել անձրևի տաք կաթիլներից: Չեմ հասկանում՝ ի՞նչ է կատարվում ինձ հետ: Ուզում եմ սիրտս բացվի, մի քիչ ուրախացնեմ ծնողներս, նոր գնամ, բայց ինչ-որ ներքին մի ուժ ինձ վանում է տանից, չեմ կարողանում մերոնց աչքերին նայել... Ուզում եմ գրկել հորս ու մորս, համբուրել, բայց չի ստացվում, ես ինձ շատ-շատ օտար եմ զգում...

Դա, թերևս, նրա ներքին ձայնն էր, որ հուշում էր մեզ համար անկանխատեսելին...

Եվ հաջորդ օրը նորից գնդում էր: Ծառայության խաղաղ օրերը Կիրովականում շատ կարճ տևեցին: Սահմանաձեռն գյուղերի վրա թշնամու բացահայտ ոտնձգությունները խռովելու էին նաև Օ16 գնդի անդորրը: Իր զինակից ընկերների հետ Դավիթն էլ էր մեկնելու նաև Փամբակ, այնուհետև՝ Տավուշ, մասնակցելու էր Ներքին Կարմիրաղբյուր և Այգեպար գյուղերի միջև ընկած բարձունքների գրավմանը, տասնյակ վիրավոր զինվորների էր կրակի տարափի տակ մարտադաշտից դուրս բերելու, առաջին օգնություն էր ցույց տալու նրանց: Ու հասնելու էր Արծվաշեն...

- Վերջին անգամ զանգահարեց Վահանը. վերհիշում է մայրը, - ասաց, որ իրենք շատ լավ են, թեև թեժ կռիվների են մասնակցում: Դա օգոստոսի 4-ին էր:

Արամայիսի օջախը միշտ հյուրընկալ է: Սևազգեստ կինը՝ տիկին Սեհլան, որքան էլ վիշտն անհարատելի, իր տան դուռը բացողին ընդունում է ժպիտը դեմքին, ջերմությամբ: Իսկ Էդվարդ և Լևոն տղաները իսկական տան զավակներ են, որոնց նմաններով իրավունք ունի հպարտանալու յուրաքանչյուր ծնող: Եվ հպարտ տխրությանձեռք հպարտանում է Արամայիս Միքայելյանը.

- Մենք տխրելու իրավունք չունենք: Թող տխրեն նրանք, ում զավակները խուսափում են հայրենիքի հանդեպ իրենց պարտքը կատարելուց, ովքեր փախուստի մեջ են և, հեռուների տաքուկ և ապահով անկյուններում ծվարած, սպասում են... Նմանները հայրենիքի խորք զավակներն են, իրենց ծնողների ու հարազատների ամոթանքը: Ես ամոթով ապրել չէի ուզեմ, և հիմա հպարտ եմ իմ հերոս զավակով...

Վերջերս նրանց հարկի տակ կրկին անուշ ձովողյուն լսվեց. բարեհամբույր, սիրունատես Արմինե հարսը միանգամից զույգ արու զավակներ պարզեց իր Էդվարդ ամուսնուն, Լիանա քույրիկին՝ երկու թմբիկ ու կարծրաթուշ եղբայր, Դայոց աշխարհին՝

Դավիթ և Տիգրան անուճներով երկու պաշտպան ու զինվոր, իսկ պապին ու տատին՝ երկու նոր Դավիթ, որ մեծանալու են ու հնչեցնելու իրենց հերոս հորեղբոր լուած կիթառը...

Եվ ապրելու է Դավիթը երկրորդ կյանքով: Ապրելու է «Ռեմբոն», ապրելու է գնդի հրամանատար Ալեքսանդր Թազագուլյանի խոսքերով ասած, «իր լավագույն ԱՍ-ը»: Ապրելու է, որովհետև հերոսները մահ չունեն...

... Ու թեև հերոսները մահ չունեն, միևնույն է, ցավը մնում է ցավ, կորուստը՝ կորուստ, մորմոքը՝ մորմոք: Եվ այդ մորմոքն է, որ թղթին է հանձնել Դավիթի մայրը՝ որպես արցունքոտ հուշարձան իր փրկիչ որդու մշտադողանջ հիշատակին:

ՈՐԴՈՒՄ ԴԱՎԹԻՆ

Ա՛խ, Դավիթ, Դավիթ...

Իմ քաղցր բալիկ

Այդ ի՞նչ արեցիր,

Այդ ո՞ւր գնացիր,

Ա՛խ, Դավիթ, բալաս,

Ինչո՞ւ հետ չեկար,

Ինչո՞ւ խաբեցիր, էլ չզանգեցիր...

Ինչո՞ւ ասացիր. «Մամ քան,

Ո՛չ մեկին ու ոչ մի մարդու

Եվ ոչ մի անգամ դու չհավատաս,

Ես կգամ, - ասիր,

Դու ինձ սպասիր...

Ա՛խ, Դավիթ, Դավիթ,

Իմ անուշ բալիկ,

Իմ համով, հոտով, իմ սիրուն բալիկ.

Ա՛խ, ո՞ւր մնացիր, ո՞ր սարում, ձորում,

Ո՞ր անտառներում ու ո՞ր լեռներում...

Ա՛խ. այդ ի՞նչ եղավ, այդ ո՞նց պատահեց,

Որ իմ քաջ որդիս, իմ հերոս որդիս,

Շատերի համար իմ փրկիչ որդիս,

Շատերի համար իմ բժի՛շկ որդիս,

Գնաց ու մնաց ու հետ չդարձավ...

Ա՛խ, Դավիթ, Դավիթ,

Իմ քաղցր բալա,

Իմ խելոք ու գիժ, իմ եղնիկ բալաս,

Ա՛խ, ասա՛, էլ ո՞նց ապրե՞նք առանց քեզ,

Ա՛խ, ասա՛, էլ ո՞նց մնանք առանց քեզ...

Ախ, Աստված, Աստված,
 Բոլոր մայրերի, բոլոր հայրերի,
 Բոլոր քույրերի ու եղբայրների
 Ու ողջ մարդկության անունից
 Խնդրում, աղաչում եմ թե՛՜
 Թող պատերազմը կորչի, վերանա,
 Թող էլ ոչ մի մայր ինձ պես չսգա,
 Թող էլ ոչ մի հայր որդուն չկորցնի,
 Թող խաղաղություն տիրի աշխարհին,
 Թող որ մայրերը, լացի փոխարեն,
 Միշտ ուրախության արցունքներ թափեն...

ՇԻՆՉ ԶՈՒՅՐԵՐԻ ՄԻԱԿ ԵՂԲԱՅՐԸ

ԿԱՍՈ
 ՍԱՐԻՔԵԿՅԱՆ

Մայրը՝ Կիկտորիան, խենթացել էր: Աշխարհով մեկ էին եղել Ֆլորա, Ֆրիդա, Գեդեցիկ քույրերը: Իսկ հայրը՝ Գարենցավան քաղաքում մեծ հարգանք ու համարում ունեցող հյուսն Ռոբերտը, այդ օրը քանի՜ հարևան-բարեկամի հետ իր օրհնյալ

զավակի ծննդյան կենացը խմեց: Ու՛ գիճովցավ: Ինչպե՞ս չխմեր, ինչպե՞ս չգիճովնար, չէ՞ որ լույս աշխարհ էր եկել իր երեք որստրերի միակ եղբայրը: Զէ՞ որ, վերջապես, պապենական օջախի ծուխն անմար պահող Շո՛ւյսն էր արարվել՝ ձյունաձերձակ մաշկով, մանուշակ աչքերով աստվածատուր մի մանկիկ, մի հրաշամանուկ, անուշ ձովողող իր բալիկը: Այդ օրը ծնվել էր իրենց միսուձարը, որ հետո մի ողջ ժողովրդի պարծանքն էր դառնալու, հերոսանալու էր Տավուշի, Վահանի, Արծվաշենի ահեղ կռիվներում...

Խելացի, խոհեմ, երկնի խորությունն աչքերում թաքցրած Կա՛մոն դեռ չորս տարեկանից սիրում էր իր տարիքին անհամապատասխան տրամաբանական հարցերով անհանգստացնել ծնողներին, քույրերին. մյուս մեծերին. «Շայրիկ, ամպերն ո՞ր են գնում». «Ծառերն ինչո՞ւ են կանաչ», «Ինչի՞ց է առաջանում անձրևը»: Իսկ երբ փոքր-ինչ էլ մեծացավ, սկսեց հաճախակի դի՛մել մորը. «Մայրիկ, ինձ եղբայր պարզևհոր, ես էլ եմ ուզում եղբայր ունենալ, որ էլ չասեն, թե աղջիկների մեջ լո՞ղ եմ տալիս...»: Բայց Կամոյին բախտ չէր վիճակված իր թիկունքին թիկունք դարձող գոնե մի եղբայր ունենալ, մե՛ն մի եղբայր. իրենից հետո ծնվածները մորից աղջիկներ էին լինելու՝ Լուսինեն, Գայանեն... ՇինՉ քույր, մի եղբայր, հինգ քրոջ ապավեն, հինգ քրոջ հպարտություն, հինգ քրոջ ուրախություն ու պարծանք... Ի՛նչ սքանչելի է հինգ քրոջ փաղաքշանքն ու սերը և որքան մեծ պարտքի, պարտականության զգացումը նրանց նկատմամբ: Ծաղիկներ են իր քույրերը, քնքշաբույր ու անուշ ծաղիկներ: Իսկ ին՞չը օջախի պաշտամունքն է:

Եվ այս համեստ կենսակերպով, խաղաղ ու ջերմ ընտանեկան մթնոլորտում հասակ է առնում հայրենիքի ապագա գինվորը, Մարտական խաչի առաջին աստիճանի շքանշանի ապագա սպայետն ու հերոսը: Իսկ մինչ այդ՝ ռուսումնաբանության արգասավոր տարիներն Չարենցավանի N 4 դպրոցում, առաջնակի սիրո և ուսուցչության դրսևորում գծագրության, երաժշտության, նկարչության համոզեալ: մանավանդ՝ վերջինի, որ իբրև առաջին սեր, հրապուրելու էր Կամոյին, ստիպելու էր ուղի դնել Երևանի գեղարվեստի ուսումնարան, մանրանկարչության բաժին: Այստեղ նույնպես հաջողություններն ակնհայտ էին լինելու՝ ինչպես սպորտի ասպարեզում (տասնմեկ տարեկանից զբաղվել է ձյուդո-ըմբշամարտով և հրազդանյան մրցումներում գրավել առաջին տեղը): Ուսումնարանի պատերի ցուցափեղկերում այսօր էլ կան ու խնամքով պահվում են չարենցավանցի այս տղայի թեև ուսանողական ձեռքով, բայց վարպետորեն վրձնած մանրանկարներից շատերը՝ իբրև գեղեցիկի խորհրդանիշ ու իբրև մասունք:

- Որդիս կարող էր իր ժողովրդի պատիվը բարձր պահող, ճանաչված մարզիկ դառնալ, նա դրա համար ուներ բոլոր տվյալները, մարզիչներն իրենք էլ էին խոստովանում դա և մեծ սպասելիքներ ունեին, պատմում է մայրը: - Բայց քանի որ նա էր մեր միակ հույսը, միևնույն ժամանակ իբրև արու զավակ, նա երկյուղում էր՝ Աստված ոչ անի, վտանգավոր մարզաձև է, բա որ հանկարծ մի բա՞ն պատահի, ի՞նչ ենք անելու: Եվ հորդորեցի թողնել ձյուդոն: Բայց Կամոս ձեռք չբաշեց սպորտից՝ մինչև ծառայության մեկնելը պարապում էր արևելյան մարզաձևերով...

Մայրական սիրտ էր, պիտի տազնապետ, հատկապես, որ սեփական աչքերով էր տեսել որդուն մրցասպարեզում, սրբել էր նրա ձակատից ծորացող քրտինքը պարապմունքներից հետո...

Դառնեք քրտինքով ապրող գերդաստան: Հինգ ջուր: Հագուստկապուստ է պետք, վաղը, մյուս օր ուրիշի տուն հարս են գնալու, հենց այդ գնալու մասին մտածել է պետք, ձեռքն ընկած կոպեկը քռուփուռ անելն իրենք չէ, թեև ծնողների գրպանը միշտ էլ բաց է իր՝ միևնույնի համար: Մանավանդ՝ Երևանում ուսումնառության տարիներին, երբ նա արդեն ամեն ինչ ծանր ու թեթև անող լրջմիտ երիտասարդ էր, հասկանում էր, որ աններելի է իր հյուսն հոր ու ներկարար մոր տքնանքով վաստակածից շալլորեն օգտվելը: «Երբ կամենում էի մի փոքր ավելի գումար տալ՝ մտածելով, որ քահել տղա է, ուսանողական միջավայր՝ ընկեր-ընկերուհիներ կու՞նենա, հանկարծ չնեղվի, փաղաքշանքով մերժում էր. «Ոչ, մամ քան, ինձ երեք ռուբլին էլ բավական է, ի՞նչ

են անելու, հո ձետորան չե. մ մտնելու»: Իսկ երբ ստանում էր ամսվա կրթաթոշակը, տուն հասնելուն պես, ամբողջությամբ տալիս էր ինձ՝ իրեն կոպեկ չվերցնելով. «Մամ,- ասում էր,- գիտե՞ս, չէ, որ ես էլ եմ այս տան անդամ և պարտավոր եմ նաև ինքս ձեզ օգնելու»:

Երեքուկես տարի սովորելուց հետո Կամոն գերազանց գնահատականներով ավարտում է գեղարվեստի ուսումնարանը: Ավարտում է, բայց ուսման ծարավը դեռ չի հագեցրել. չէ՞ որ ինքն արդեն պարզ գիտակցում է իր ինչի ընդունակ և ինչի կոչված լինելը: Իրենը վրձինն է, գույների կախարդական աշխարհը, գերազույն նպատակը՝ նկարիչ դառնալը: Իսկ նկարիչ դառնալու համար դեռ քիչ են ռուսումնարանում ձեռք բերած գիտելիքները, հմտությունն ու վարպետությունը՝ չնայած արդեն տասնյակ կտավներ ունի վրձնած՝ սրբապատկերներ, եկեղեցիներ, բնության գողտրիկ տեսարաններ, դիմանկարներ, նատյուրմորտներ... Եվ վճռում է ընդունվել մայրաքաղաքի գեղարվեստաթատերական ինստիտուտի գեղանկարչական բաժին: «Վստահ չի՞նքի ուժերիս՝ չի՞ դիմի», - ոգևորված ասում է հարազատներին ու բախում փափագելի ինստիտուտի դուռը: Զննություններն հանձնում է հաջողությամբ: Ոգևորությունն անսահման է: Տանցեցինե-րինը՝ նույնպես... Բայց...

Մրցույթից «դուրս է մնում» ուսանողի կոչմանն իսկապես արժանի երիտասարդը:

«Ի՞նչ անել, դեռ են գլխից է աշխարհն անարդար,- միտք է անում Կամոն,- գլուխդ պատույն էլ տաս, միևնույն է, ոչինչ չես փոխի, հարկավոր է ինչ-որ բան մտածել»: Ու ուղի դրեց գործարան՝ իբրև նկարիչ: Այստեղ էլ սերն ու հարգանքը եկան առանց ձիգերի. կոլեկտիվն ընդունեց ու սիրեց համեստ, աշխատասեր երիտասարդին:

Կյանքի, իրականության անարդարությունը ճաշակած Կամոյին, այնուամենայնիվ, չէր լքել ուսումը շարունակելու երազանքը: Աշխատանքին զուգահեռ, ընդունվում է Չարենցավանի «Թարինջ» կոոպերատիվ ինստիտուտի իրավաբանական ֆակուլտետ. «Վրձինը ձեռքիցս հո չե՞ն խլի, երբ էլ ուզեմ՝ կնկարեմ»: Իսկ իրավաբանի, դատավորի մասնագիտությունը դեռ մասնակ հասակի իր երազանքներից էր: Ու բացվեցին ինստիտուտի դռները ուսումնաստենչ երիտասարդի առաջ՝ վերստին թևեր պարզելով նրան: Բայց Կամոյի ուրախությունն այստեղ էլ էր կարճ տևելու. ուսման համար պահանջվելիք ահռելի գումարը փշռելու էր նրա երազի թևերը, և ինքը, հակառակ ծնողների՝ ինստիտու-

տը չթողնելու համառ հորդորներին, կիսատ էր թողնելու դասընթացները և նվիրվելու էր աշխատանքին, որպեսզի հոր ու մոր խոնջացած կռները գոնե դուլզն-ինչ թոթափեին տարիների հոգևածությունը...

Աշխատելով գործարանում, միևնույն ժամանակ սկսեց զբաղվել կոշիկակարությամբ: Նույն մատները, որ սքանչելի կտավներ էին վրձնում, հիմա էլ սկսեցին բուրբուլիմ ուրիշ շարժումներ յուրացնել: Զանի՝ ընկերոջ, հարազատների է լավություն արել նյութականի կարիքն ունեցող ընտանիքի անշահախնդիր այս զավակը: Զանի՝ հարևանի է օգնության ձեռք մեկնել: Եվ որքան սեր ու գորովանք ուներ ծնողների հանդեպ, առանց որոնց հացը կուլ չէր գնում: Եթե անգամ ուշ ժամի տուն գար՝ պիտի ստիպեր միասին ձաշել՝ ասելով. «Սենակ ուտել չեմ կարող, կերեք՝ թող աչքս տեսնի, որ հանգիստ լինեմ»: Որքան էր սիրում իր շուրջբոլորը թավաացող թիթեռնիկ քույրերին, որոնցից ամենափոքրիկի՝ Փայանեի հետ «Լամբարդ» էր պարում, հա՛ պարում ու հոգնել չուներ... Իր զգայուն հոգին, իր զգայուն սիրտը... Ինչպես էր խոցվելու, երբ գործարանի «Լուսաբաց» երգի համույթի (այստեղ էլ էր աշխատում իբրև նկարիչ) հետ մեկնել էր Լենինական, տեսել երբեմնի զվարթ քաղաքի մռայլ պատկերները: Ի՞նչ տխրությամբ էին լցվել նրա երկնագույն աչքերը, ի՞նչ տառապալից էին դարձել դրանք...

«Զսանն արդեն հասուն տարիք է, ու թեև հայրենիքի հանդեպ դեռ պարտք ունի կատարելու, ինչ կա որ,՝ մտածում էին ծնողները,՝ ժամանակն է արդեն հարսնացուի մասին մտածել, մի անուշիկ աղջիկ ընտրել: Լավ աղջիկները շատ են, բայց ո՞րն է մեր որդուն համապատասխան...»: Ու մայրն սկսեց արդուզարդի հոգսերը հոգալ, ընտիր հագուստներ գնել իր պապազ չնաշխարհիկ հարսնուկի համար, որին պիտի փայփայեր հարազատ մոր հանգույն: Բա իր փեսացու որդու՛ր համար գնած կուսույունը. որքան է սազում նրան: Այսօր էլ մոր ականջներում, իբրև անուշ մեղեդի, հնչում են Կամոյի խոսքերը, երբ մոր գնած կուսույունը հազավ ու ասաց. «Մամ քան, սա լավ պահիր, որ վերադառնամ ծառայությունից, հարսանիքիս կհագնեմ...»:

... Ծանուցագիրն եկավ անակնկալ: Մայրը՝ Կիկտորիան, տանը չէր՝ բացակայում էր Շայաստանից: Հեռախոսազանգով տեղեկացրին, որ վաղն առավոտյան Կամոն մեկնելու է բանակ: Մոր սիրտ է՝ մղկտաց, հեռվից-հեռու փորձեց վերադառնալ, հասցնել մայրական օրհնանքը տալ իր սիրատուն զավակին, բայց չհասցրեց:

Ստացվեց առաջին նամակը: Գրել էր Կիրովականից և տեղեկացրել, որ մայիսի 28-ին Երևանում է կատարվելու երդման հանդիսավոր արարողությունը: Ողջ ընտանիքը շտապեց Երևան: Հանրապետության հրապարակում խրոխտ շքերթ է: Մայրը, ջուլրերը, ամենքը ջնմախույզ հայացքով, սրտատրուփ հետևում էին կուռ շարքերով անցնող զինվորներին: Գնկատեցին: Բայց ահա ինչ որ մեկը թեթևակի դիպավ մոր ուսին: Մայրն սթափվեց, հայրենիքի զինվոր իր որդին էր: Այնպես էր փոխվել, առնականացել. «Կամոս, իմ զինվոր բալաս, մաման քեզ մատաղ...»: Ուրախության արցունքն աչքերին, թևանցուկ արեց ու քայլեց շարքին համընթաց: Ու հպարտացավ, որ ինքը զինվորի մայր է, հայրենիքի համար ամենածանր ժամանակների զինվորի մայր: Ու հիմա կարտի ցավն ու վիշտը հոգում, արցունքած աչքերով է հիշում Կիկտորիա մայրիկն այդ օրը. «Կամոս խնդրել էր հրամանատարին, որ ինքը քայլի շարքի եզրային մասով, որպեսզի ես իրեն տեսնեմ: Ասել էր, որ իրեն ձանապարհեցիս ես տանը չեմ եղել... Ու հրամանատարը չէր մերժել որդուս խնդրանքը»:

Հաջորդ նամակը նույնպես Կիրովականից էր: Գրում էր, որ ամեն ինչ հրաշալի է, իր համար մտահոգվելու ոչինչ չկա, որ ինքն է մտահոգ հացի մոր թանկացման պատճառով. «Շատ եմ անհանգիստ՝ ո՞նց եք հարմարվում այդպիսի թանկության պայմաններում»: Նամակն ավարտել էր «Հայ մայրեր, որդիներդ չեն դավաճանի հայրենիքին» տողերով: Իսկ մեկ ուրիշ նամակում, հարազատներին, մորը հանգստացնելու համար գրել էր. «Մեր քան, մի՛ մտածի, մենք կռվից շատ ենք հեռու, բուրբուլիմ չգիտենք էլ ինչ է կատարվում սահմանում»: Այսպես պիտի գրեր, հո ժամանակից շուտ վախով ու տազնապով չէր լցնելու ծնողների, քույրերի հոգիները: Գե՛ որ առանց այդ էլ նրանք անհանգիստ էին՝ քաջ գիտակցելով, որ հայրենիքին պատերազմի վտանգ է սպառնում:

Օգոստոսի երկուս: Վահան գյուղ: Կիրովականի դեսանտայինների ջոկատը տեղափոխվել է այստեղ՝ դիմակայելու բշնամական ոտնձգություններին: Հարազատները եկել են տեսակցության: Վերջին տեսակցության: Հրամանատարը թույլատրել է երկու ժամով «կտրվել» ծառայությունից՝ միաժամանակ զգուշացնելով՝ հանկարծակի տազնապի ազդանշան հնչեցնելու դեպքում շտապ ներկայանալ...

Այդ օրը Կամոյի կապույտ հայացքում բանձրացել էր թախիծը: Այդ օրը նա իր հարազատներին տեսնում և հրաժեշտ էր տալիս վերջին անգամ...

Մի քանի օր անց, դեսանտային զնդի ընտրյալներն արդեն Արծվաշենում էին: Կյանքի գնով իրենց անմահությունը նվաճելու նախաշեմին էին նրանք:

... Ու վերստին հառաչում է սիրտը մայրական.

ՈՐԴՈՒՄ ԿԱՄՈՅԻՆ

Կամո՛, որդի՛ս, կրում ես դու քաջի անուն,
Զո երակներում՝ հերոսի արյուն:
Գիտե՛ին մարդիկ, որ արծիվ էիր,
Արծվաշենին քեզ պաշտպան տարան,
Բայց չար անգղը մտնում է դարան:
Եվ չարը գործեց իր չարությունը,
Ավերակ դարձավ արծվի բույնը...
Իսկ դո՞ւ... Դու ո՞ւր ես,
Չէ, չհավատաց մոր սիրտը մահին,
Չանսաց վշտին ու նրա դավին:
Մայրդ թաց ալքով սպասում է դեռ,
Որ ողջ ես, կգաս, անմահ ես, անմեռ...
Մենք էլ ենք իրոք հավատում, որ կաս,
Դե արի՛, տղա՛ս,
Լսի՛ր կարկաչը հայրենի ջրի
Ու կանչը լսի՛ր սիրող մայր հողի,
Զո տունը դարձի՛ր,
Նորոգի՛ր բույնդ,
Ավեր է տունդ...
Լսի՛ր, իմ Դավիթ,
Ուժ տուր քո բազկին,
Ելի՛ր խոր հորից
Ու փրկի՛ր ազգդ...

ՓՐԿՎԱԾԸ՝ ՓՐԿԱՐԱՐ

ՄԽԻԹԱՐ ՉԻԼԻՆԳԱՐՅԱՆ

Գեղամա լեռների զոգավորության մեջ ծփացող Սևանա լճի անբիծ հայելին երբեմն-երբեմն փառադավում է զեփյուռի մեղմ շնչից՝ ոչ մի վտանգ չկանխագուշակելով երկու առագաստավորդների համար: Մեղմ ծփանքը նրանց հոգիներն այնպես է թովել, որ չեն էլ նկատում ոչ սպիտակագորշավուն ամպերի կու-

տակվելը. ոչ էլ արևի՝ դեպի մայրամուտ թեքվելը:

- Մխիթար, ժամանակն է, չդառնա՞նք դեպի ափ, - վերջապես ասես ինչ-որ բան գուշակելով, ասում է վառվառն աչքերով երիտասարդը:

- Մի քիչ էլ վայելենք, խանգարող ոչինչ չկա, - ընկերոջը հորդրում է ամրակազմ պատանին:

Եվ առագաստանավը շարունակում է թեթև ելևեջվող իր սահքը արդեն բարձրացող ալիքների վրա: Ափը բավականին հեռու է, հորիզոնին չի նկատվում ոչ նավ, ոչ նավակ: Բոպեններն անցնում, դառնում են ժամեր... Եվ հանկարծ արթնանում է բնության տարերքը. սաստկանում է իրիկնային քամին, լիճն սկսում է ալեկոծվել՝ ասես ընդերքում հսկաներ են դուրս եկել մենամարտի: Առագաստանավորդները վստահ են իրենց ուժերին ու մարզակների առանձնահատկություններին տիրապետում են գերազանց: Բայց որքան էլ մարդկային կամքը անհողդողդ՝ միևնույն է, առավել զորեղը բնության խենթացած ուժերն են, բնության անսանձ տարերքը: Ահռելի մի ալիքի հարվածից, թեթև տաշեղի նման, երկինք է շարվում առագաստանավն ու ջարդուփշուր եղած, սուգվում ալեբախ ջրերի մեջ: Խիզախ նավորդները, որքան էլ տուկուն, անկարող են այլևս դիմակայել. նրանց հոգնած բազուկները հազիվ թե կարողանան իրենց բաղձալի ափ հասցնել: Բարեբախտաբար, լողորդների հագին փրկարար ժիլետներ կան, որոնք էլ նրանց հոգնած մարմինները պահում են ջրի երեսին այնքան ժամանակ, մինչև լճի փրկարար ջրկատի անդամները,

ջախեր վառած, մոտորանավակներով հետախուզում ու գտնում են սառը ջրերում մահվան դեմ մաքառող տղաներին: Շուրջ վեց ժամ էր անցել: Գտնում են կենդանության նշաններ ցույց չտվող նավաբեկյալներին և անմիջապես հասցնում Սևան ջաղաքի հիվանդանոց: Այդ օրը 1988 թ. օգոստոսի ինն էր:

... Կեսգիշերին Գևորգ և Նադյա Գիլինգարյանների բնակարանում չարագուշակ ծղրտոցով հնչեց հեռախոսազանգը: Չանգահարողները տեղեկացրին, որ Մխիթարը հիվանդացել է պառկած է հիվանդանոցում: Մոր սիրտը վատ բան գուշակեց՝ Աստված իմ, մի լուրջ բան պատահած չլինի: Եվ ծնողները փութացին դեպի Սևան: Մխիթարին նրանք գտան հիվանդանոցի վերակենդանացման բաժնում, զրեթե անշունչ պառկած, բժիշկների հսկողության տակ: Զսանչորս ժամ անց, սևանցի բժիշկները խորհուրդ տվեցին նրան տեղափոխել հանրապետական հիվանդանոց: Մի օր էլ այստեղի վերակենդանացման բաժանումն ընդունեցին հետո, հաջորդ առավոտյան բժիշկներն ուրախալի լուրն ավետեցին՝ գիտակցության է գալիս, թեև վիճակը շատ է ծանր: Մասնակրկիտ զննումներից պարզվեց, որ թոքերի սուր բորբոքում է առաջացել, անհրաժեշտ է համապատասխան երկարատև բուժում:

Երբևէ կանցնե՞ր, արդյոք, առագաստանավորներին փրկող տղաներից որևէ մեկի մտքով, թե մահից մազապուրծ մարգիկներից մեկը տարիներ անց ինքն է հազարներին փրկելու մահվան երախից, որ Մխիթար անունով պատանին դառնալու է ազգային հերոս, որ նրա անունը շուրթից-շուրթ է անցնելու ու անմահ տառերով է գրվելու հայոց պատմության էջերում:

Մխիթար Գիլինգարյանը ծնվել է 1972 թվականի մայիսի 16-ին, Երևանում: Ուսումնառությունն սկսել է N 118 դպրոցում, այնուհետև այն շարունակել N 18 միջնակարգ պրոֆտեխուսումնարանում՝ ամենուր վայելելով ուսուցչական կոլեկտիվի, միջավայրի սերն ու հարգանքը:

Խոհեմ պատանին լավ էր հասկանում, որ այնքան էլ նախանձելի չէ իրենց ընտանիքի սոցիալական վիճակը: Ուստի ձգտում էր արագորեն ինչ-որ մասնագիտություն ձեռք բերել: 1990-ին, ավարտելով ուսումնարանը, սկսեց աշխատանք որոնել: Բայց աշխատանք որտեղի՞ց՝ չեն գործում հիմնարկ-ձեռնարկությունները, ամենուր կրճատումներ են, կյանքն օր-օրի թանկանում է: Ի՞նչ անել: Ծնողներին, այնուամենայնիվ օգնել է պետք: Իրենից փոքր եղբայր ուներ՝ Վարդանը, քույր ուներ՝ Աննան: Մեծը փոքրերին պետք է հասնի: Եվ որոշեց անդամագրվել 1988-ի երկրա-

շարժից հետո ստեղծված «Սպիտակ» փրկարարական ջոկատին: Անդամագրվեց ու անմնացորդ նվիրումով լծվեց իր գործին: Իսկ գործ, իրոք որ այստեղ շատ կար՝ աղետյալ շրջանների համար ստացված միջոցների բաշխում, նորակառույցների շինարարություն, շուրջօրյա հերթապահություն: Ո՞ր մեկն անել, չէ՞ որ նաև տանն անելիքներ կան, ընտանեկան ջերմ ու կանչող մթնոլորտ կա, սիրասուն մայր կա, հայր կա, որի հետ կիսվելու այնքան բան ունի, անուշիկ քույր ու եղբայր կան, որոնք՝ իրեն ու ինքը նրանց արդեն կարոտում են: Տանն է ու կարոտում է, բա որ վաղը, մյուս օրը բանակ գնա՞. արդեն ժամանակն է...

Ու եկավ 1992 թվականի մայիսի 1-ը: Մխիթարին կանչեցին Մաշտոցի շրջանի զինկոմիսարիատ: Մայիսի 3-ին նա արդեն Կիրովականի նորաստեղծ դեսանտային զնդում էր՝ իր զինակից ու նաև բախտակից ընկերների կողքին, որոնցից տասներկուսի ձախտագիրը նույնը էր լինելու, անցնելիք մարտական փառահեղ ուղին՝ նույնը, նույնը նաև հավերժական ննջելատեղին՝ Եռաբլուրը, որին բոլոր մահկանացուներն էլ, որ ի գորու ենք արժանանալ...

Մայիսի 29-ին երեք օրով տուն եկավ: Թվում էր, թե ոչ մի թուփ չպիտի բացակայի հարազատ օջախից: Բայց տանը մնաց միայն գիշերները, որովհետև ընկերական շրջապատը մեծ էր, «Սպիտակ» փրկարարական ջոկատի գրասենյակը՝ իրենց տանն այնքան մոտիկ, ու ինքը՝ բոլորից սիրված, ու բոլորի կարոտով հոգին լեցուն: Մայրը նեղսրտեց՝ այ բալա, ախր երեք օրով ես տանը, մի քիչ էլ մեզ մոտ մնա, կարոտներս առնենք:

Իսկ նա, փարվելով մորը, ժպտում էր.

- Մամ ջան, գիշերը հո տո՞ւն են գալիս...

Երեք օրն անցավ երեք թուփի մտան: Մեկնելուց առաջ հիշեց, որ նոյեմբերին բանում է եղբոր Վարդանի 18 տարին, ասել է, թե նրան էլ են բանակ տանելու: Եվ քանի որ ինքը կարգ ու կանոնի սիրահար էր, չմոռացավ պատվիրել մորը.

- Երբ Վարդանին բանակ կանչեն, կասես այնպես անի, որ ընկնի Կիրովական, այնտեղ ծառայությունը հրաշալի է, կարգ ու կանոն կա, իսկական տղամարդ ես դառնում...

Մոր աչքերը լցվեցին. ասես նոր էր ծառայության ձանապարհում իր զավակին:

Շաբաթներ անց Մխիթարը կրկին առիթ ունեցավ լինելու Երևանում՝ զինվորների էր ուղեկցել պաշտպանության նախարարություն: Ուզում էր մեկ անգամ էլ տեսնել ծնողներին, հարազատներին, բայց ժամանակը սուղ էր: Միայն կարողացավ զանգահարել, հարցնել նրանց որպիսությունը:

Շտոտ բավականին երկար ժամանակ լուսթյուն էր: Եղբոր սիրտը չհամբերեց՝ գնամ, տեսնեմ որտե՞ղ է, ինչն՞ է նամակ չի գրում: Եվ իր Դավիթ ընկերոջ հետ մեկնեց Լոռի, որտեղ գնդի տղաները զինվարություններ էին անցկացնում: Կարճատև հանդիպումից հետո, երբ եկավ եղբայրների հրաժեշտի պահը, Մխիթարն ասաց.

- Կարողան, խնդրում եմ մայրիկին չասես՝ մեզ այստեղից սահման՝ Տավուշ են տանելու, այնտեղից, հնարավոր է, Արծվաշեն...

Ո՞ր մոր աչքին ջուն կգա, եթե իմանա, որ որդին հայտնվել է կրակագծում: Եվ Կարողանը կատարեց եղբոր պատվիրանը:

Օրերը ծանր էին անցնում: Ծանր ու տագնապալի: Մայրական սիրտն ահից կծկվում էր: Եվ ահա դատեր՝ Աննայի ծննդյան օրը՝ օգոստոսի 2-ին. նորից գանգ, այս անգամ՝ ավետաբեր. գանգահարողը Մխիթարի հետ ծառայող մի զինվորի եղբայրն էր: Նա տեղեկացնում է, որ տղաները Վահան գյուղում են և հեռախոսահամար է տալիս: Մոր ուրախությանը չափ ու սահման չկա: Բուպեներ անց Վահանից պատասխանեցին՝ Մխիթարը դիրքերում է, փոքր-ինչ սպասեք... Մոր ձեռքերն սկսեցին հուզմունքից դողալ, ուզեց լաց լինել, բայց հիշեց, որ Աննայի ծննդյան օրն է, պետք չէ այդ օրն արցունքոտել:

Խոսեցին շատ կարճ՝ հեռախոսն երկար զբաղեցնել չէր թույլատրվում: Մխիթարը չհասցրեց անգամ քոռջը շնորհավորել ծննդյան օրվա առթիվ.- Օրերս կզանգահարեմ,- խոստացավ մորն, ու կապն անջատվեց:

Օգոստոսի 3-ին Գիլիմզարյանների բնակարանում հնչեց այն հեռախոսագանգը, որին սպասում էին սրտատրոփ: Այս անգամ մայր ու որդի խոսեցին երկար: Մորը խնդրեց իր փոխարեն, թեև ուշացումով, շնորհավորել ու համբուրել քոռջը, հարցրեց հորից, ընկերներից, հարևաններից, բուրդից: Ասես սիրտը վկայում էր, որ այլևս չի լսելու մոր կարոտաբաղձ ու անուշ ձայնը:

- Մխիթար, տղաս, ուզում ենք զալ քեզ տեսնելու,- ցանկությունն հայտնեց մայրը:

- Մայրիկ, նաև դրա համար եմ զանգահարել, որպեսզի զգուշացնեմ՝ չգաք, մեզ ուրիշ տեղ են տանում, որ գաք էլ՝ չեք գտնի: Այնպես որ, մի եկեք ու իմ մասին էլ չմտածեք, ամեն ինչ լավ է լինելու...

Իրոք, դա մոր և որդու վերջին զրույցը եղավ: Եռսաղրոդ վերջաբանով զրույցը, որ մոր ունկերում կինչի հավիտյանս.

*Ու նորից սգում է սիրտը մայրական.
Ստամոլոր, լուռ ու անձայն*

*Կոծում եմ ես օրերն իմ սև.-
«Ի՞նչ ես լալիս, անգին մայրիկ...»,-
Ուրվականն էր դա իմ բալի..
Փափագ սրտով ես մոտեցա,
Որ գրկեմ ու համբուրեմ,
Ավա՛դ, բալես շա՛տ էր հեռու,
Ու չհասա ես իրեն..*

«ՄԵՆԷ
ՀԱՂԹԱՆԱԿԱՅ
ԿԿԵՐԱԴԱՌՆԱՆԷ...»

ԿԱՐԵՆ
ՄՆԱՅԱԿԱՆՅԱՆ

Արարատյան դաշտի հարյուրավոր գյուղերից մեկն էլ Արտիմետն է (Նախկին Աթարբեկյանը), գյուղն այնքան մոտ է Էջմիածնին, որ նրա խաղաղ առավուտները «մյուռոնվում են» Մայր տաճարի զանգերի դո-

ղանջներով: Եվ այդ դողանջներն այսօր ի լուր աշխարհի ավետում են արտիմետցի երկու քաջազունների անունն ու սխրանքը, որոնք լույս աշխարհ եկան անմահության լուսապսակը ձակատներին: Ովքե՞ր էին նրանք: Կարեն Սերյոժայի Մնացականյան, Ժորա Ալբերտի Հակոբյան՝ երկուսը Արծվաշենի տասներկու քաջազուններից, որոնք իրենց երկրային կյանքն ապրեցին միասին, մանկապարտեզ ու դպրոց հաճախեցին միասին, բանակ զորակոչվեցին միասին, ի մարտ զնացին միասին ու միասին անմահացան Եռաբլուրի վեհ բարձունքին: Այսպիսի վիճակ էր գցել նրանց համար բախտը՝ անբաժան լինել անգամ հետմահու: Թեև նրանք հենց իրենց խենթ մահով էին հաղթելու մահին...

... Երբ 1972 թվականի ամառոցից քսան օր անց՝ հունվարի 20-ին լույս աշխարհ եկավ Սերյոժա և Սիլվա ամուսինների անդրանիկ արու զավակը, մայրը խանդաղատանքով շշջաց. «Փառքը շատ, երկնային, օջախիս ծուխը չի մարի...»: Ու մայրական սրտի ողջ գորովանքը շռայլորեն նվիրեց նրան, գուրգուրեց իր ձագուկին՝ սրտատրոփ սպասելով նրա առաջին թոթվանքին, առաջին քայլն անելուն: Եվ աշխույժ, առույգ երեխան, դալար, կենսունակ չվիճ մտան, մեծացավ օր-օրի, հաճախեց հենց իրենց տան դիմաց գտնվող մանկան ձավողյունով լեցուն մանկապարտեզը: Կմտածե՞ր, արդյոք, փոքրիկ Կարենը, որ երբևէ այդ մանկապարտեզն իր անունով կանվանակոչվի: Այն նույն մանկապարտեզը, ուր ինքն առաջին անգամ վախվորած ոտք դրեց՝ մոր ձեռքից ամուր բռնած... Հետո եկավ դպրոց զնալու

ժամանակը: Դեռ մանուկ հասակից առույգ, աշխույժ խաղերի սիրահար ու խաղերից հոգնածություց չուներող երեխան հրապուրվեց ֆուտբոլով: Ճարպիկ խաղացող էր, անորսալի: Ճարպկության համար ընկերները նույնիսկ մականունով կնքեցին՝ «Չուկո»: Եվ «Չուկոն» թիմի զարկերակն էր, ուժ ու եռանդ տվողը, թիմի հպարտությունը: Դժգոհելը, տրտնջալն իր համար չէին, եթե անգամ ծանր վնասված լիներ ձեռքը կամ ոտքը: Կամային էր ցանկացած հարցում, սկզբունքին, նպատակին՝ հետամուտ: Որքան լուրջ՝ նույնքան էլ կատակասեր էր, բառ ու բանը հումորով շաղախող: Ու հումորը սուր էր, տեղին: Ընկերների պաշտամունքն էր, այսօր էլ նրա անունով են երգվում Ռուդիկը, Արմենը... Ծնողների, հարազատների հպարտությունն էր թելիկ-մեղիկ հասակով համեստ այս պատանին... Աղավնիներ էր սիրում, ձերմակ-ձերմակ աղավնիներ, որոնց դուռդուռ-լեզուն ասես ինքը հասկանում էր, որոնք ասես իր մաքրաթև երազներն էին, որ ձախրում էին կապույտ երկնքում ու որոնց ձախրին հետևում էր մինչև գլխապտույտի հասնելը:

Կարենը՝ արտիմետցի այս պատանին... Որքա՞ն գորով ու գուր կար իր հոգում, որքա՞ն անշահախնդիր էր, սրտացավ ու կարեկից...

Մի անգամ Էջմիածնի գործարարներից մեկուն ծեծ ու կռիվ եղավ: Այս անգամ ծեծվածները երկու ուկրաինացիներ էին, որոնք սարսափահար լքել էին գործասը և բարեգութ մարդկանց օգնության կարիքն էին զգում: Բախտները բերել էր՝ նրանք հանդիպել էին Կարենին և Ժորային, պատմել իրենց հետ կատարվածը: «Այլևս երկմտանք չկա, զնում ենք մեր տուն, և մեր տանն եք մնում այնքան, որքան դրա կարիքը կլինի...»: Բերում են տուն, բայց բնակարանը դեռ նոր է, հարմարություններ չկան: Ու անցնում են գործի՝ առաջինը կարգի են բերում զինվորների համար «Նախատեսված» սենյակը, տրամադրում առաջին անհրաժեշտության իրեր: Երբ ամեն ինչ արված է, Կարենը կես կատակ-կես լուրջ, դիմում է մորը.

- Եթե ամեն օր ու ձիշտ ժամանակին զինվորների համար լավ ձաշեր չպատրաստես, ես հացադուլ կանեն:

Նույն պատվիրանն իր մորն է փոխանցում նաև Ժորան: Հայկական երկու սուրբ օջախներում քերծ ու հարազատ մթնոլորտ է ստեղծվում փախած օտարագրի զինծառայողների համար: Որքան մեծ է նրանց երախտագիտության զգացումը, որքան են իրենք պարտական այս նվիրյալ մարդկանց, որոնք իրենց երեք ամիս ապաստան տվեցին, կերակրեցին ու ընդունեցին իբրև հա-

րագատներին: Եվ հիմա հրաժեշտ են տալիս այս սքանչելի մարդկանց...

Ամիսներ են անցել զինվորների զնալուց: Եվ ահա թաղում են դուռը: Անծանոթ, օտար մարդիկ են: Պարզվում է, որ այն նույն զինվորների ծնողներն են, որոնց բանակային զավակները պատմել են ամեն ինչ, աստվածացրել հավատավոր հայ ընտանիքներին, նրանց մեծին ու փոքրին:

- Եկել ենք ձեր ձեռքն ու շենք համբուրելու, հարազատներս, ու զրկախառնվում են:

Երեք օր էլ իրենք են հյուրընկալվում և շնորհակալության, օրհնանքի խոսքեր ասելով, հրաժեշտ տալիս շեն ու սրտաբաց օջախին... Հրաժեշտ են տալիս՝ հրավերք անելով Ուկրաինա արտիմետոցի այն տղաներին ու նրանց ծնողներին, ովքեր մեր ողջ ժողովրդի մարդկային առաքինությունն են խտացնում իրենց եւթյան մեջ:

... Դպրոցն ավարտելուց հետո, Կարենն ընդունվում է Էջմիածնի N 53 միջնակարգ-մասնագիտական ուսումնարան: Ինչպես դպրոցում, այստեղ նույնպես նույն խոհեմ ու պարտաճանաչ պատանին է, կրթօջախի լավագույն սաներից մեկը: Երեք տարի սովորելուց հետո ստանում է գյուղատնտեսության էլեկտրասարքավորումներ վերանորոգողի որակավորում: Սակայն այդ մասնագիտությունը չէր լինելու նրա զբաղմունքը: Դիմելու էր հացի գործարան և աշխատելու էր իբրև հացթուխ... Հացի բույր էր գալու նրա ձեռքերից, հագուստից: Եվ նոր թխված հացի բույրը հասցնելու էր նաև տուն, որդու ալրաթաթախ ձեռքերն էր համբուրելու մայրը, հայրը թփթփացնելու նրա ուսին՝ որդիս ընտանիքին օգնող էլ դարձավ...

Բայց, ավաղ, կարճ էր տևելու այս ամենը: Կարճ՝ երազի նման: Գալու էր 1992 թվականի մայիսը, և Կարենը գորակազմվելու էր բանակ: Սկզբում ծառայելու էր Կիրովականում, այնուհետև Վահան գյուղում: Վերջում լինելու էր Արծվաշենը... Ծառայության կարճատև ամիսների ընթացքում հասցրեց ընդամենը մի քանի նամակ ուղարկել: Դրանցից մեկը Կարմիրի շրջանի Վահան գյուղից էր, որտեղ Կիրովականի 016 գնդի դեսենտայինները պաշտպանական դիրքեր էին գրավել ու դիմագրավում էին ազերիների ջղաձիգ ոտնձգությունները: «Հարազատներս, մենք լավ ենք ու համոզված, որ չհայտարարված այս պատերազմում հաղթանակը մերն է լինելու,՝ գրել է Կարենն ու ավելացրել,՝ մենք կռվում ենք իբրև իսկական դեսանտայիններ...»:

Ձինվոր, զինվորի պարտք, զինվորի երդում, ինչպե՞ս կարելի

է դժժել այն, եթե թո կյանքին անգամ մա՛հը սպառնա... Ու Կարենը, իբրև բարեպաշտ ընտանիքի բարեպաշտ զավակ, ...նրա ազնվագույն հայրորդի, հավատարիմ մնաց իր երզմանը:

- 1992 թվականի օգոստոսի 6-ին, պատմում է մայրը՝ տիկին Սիլվան,՝ շտապեցինք Վահան: Կարենս ու իր ընկերները մարտական դիրքերում էին: Հրամանատարությունը տեղեկանալով մեր՝ ծնողներին այցի մասին, Կարենիս ու Ժորայիս թույլատրել էին տեսակցության: Կարենս զինված էր ոտքից գլուխ, իսկ Ժորան մրակուղ, իր մարտական մեքենայի ծխից սևացած անձանաչելի տեսք ուներ... Ընդամենը մի քանի ամսվա ընթացքում այնպես էին առնակամացել, որ դժվար էր հավատալ նման փոփոխության... Աստված իմ, նրանց հո կռիվներն են կռիվել... Ու վախճվորած մտածեցինք՝ չի՞ լինի զավակներիս տանենք մեզ հետ, մինչև փորձություններն անցնեն: Երբ ակնարկ արեցինք մեր մտադրության մասին, նրանք պարզապես ծիծաղեցին. «Մեր ընկերներին կռվի դաշտում մենա՞կ թողնենք, ամոթ է: Հետո էլ՝ ժողովուրդն ասում է. չէ՞, որ ընկերովի մահը հարսանիք է... Մենք պիտի կռվենք, կռվենք ու հաղթանակած վերադառնանք»:

Վերջին անգամ մեր զավակների հետ նստեցինք սեղան: Գիշերը Կարենն ու Ժորան զրկախառնված, մի անկողնում քնեցին:

Եկավ օգոստոսի 7-ի լուսաբացը: Արագ հագնվելով, ողջագուրվեցին, համբուրեցին մեզ ու նետվեցին դեպի մարտական մեքենան: Մի վերջին անգամ Կարենս շրջվեց. «Մա, չմտածեք, մենք կվերադառնանք»: Եվ մեքենան ահեղ հռնոյունով պոկվեց տեղից՝ քիչ անց անհետանալով վերջին ոլորանի հետևում՝ փոշու թանձր ամպ թողնելով միայն...»:

Տղաները խոստացան վերադառնալ: Բայց առջևում դեռ Արծվաշեն կար և օրհասական վիճակում հայտնված հազարավոր արծվաշենցիներ...

Հասցրե՞ց, արդյոք, 20-ամյա պատանին սիրած աղջիկ ունենալ, հասցրե՞ց, արդյոք, սիրո քնքուշ խոսքեր շշտալ իր երազների թագուհուն... Մայրն ասում էր, թե այդ մասին հարցնելիս, Կարենն ամոթխածորեն շիկնում, հայացքը փախցնում էր: Երևի կար այդպիսի մեկը՝ իր ձերմակ-ձերմակ աղավնիների նման մաքրամաքուր մի էակ, որի աչքը հիմա նույնպես արցունքոտ է...

ԳԵՂԻ ՈՐԴԻՆ, ՈՒԺԵՂ ՈՒ ԲԱՐԻ ՏՂԱՄԱՐԴԸ

ԺՈՐԱ ՀՍԿՈՐՅԱԼ

Նույն՝ Արտիմետ գյուղում միայնակ մի կին է ապրում, սգավոր, բարեպաշտ մի կին՝ Շեփսիմե անունով: Բարեկիրթ, ուսյալ, տխուր-տխուր, արցունքից սևացած աչքերով այս հայուհին վշտի մարմնացում է, լեռնացած ցավի ու տառապանքի մարմնացում:

Ծակատագիրը դաժան է եղել նրա հանդեպ, բայց ո՞ր մեղքի համար՝ ոչ ինքն է հասկանում, ոչ հարևան ու բարեկամ, ոչ գյուղական համայնք, ոչ էլ ես:

Դեռ այնքան վաղաժամ կորցրել է շենում մեծ սեր ու հարգանք վայելող ամուսնուն՝ Ալբերտին, այնուհետև՝ իրեն ու դստերը՝ Շեղիհեին իբրև միակ հույս ու ապավեն մնացած որդուն՝ Ժորային...

Ժորա Հակոբյան. ծնվել է 1972 թվականի հուլիսի 12-ին, Էջմիածնի շրջանի (այժմ՝ Արմավիրի մարզ) Արտիմետ գյուղում: Ժորայի ծնունդը անթաքույց ցնծություն առաջացրեց գյուղում, բոլորի շուրթերին ավետաբեր լուրն էր՝ Ալբերտը արու գավակի հայր է դարձել: Խարտյաչ, ձյունաձերձակ փոքրիկին, սակայն, ի սկզբանե ծանր փորձություններ էին սպասում. ընդամենը մի քանի ամսական էր, երբ հիվանդացավ սալմանելուց հիվանդությամբ, երբ քայլել սկսեց՝ մանկան ուշագարությունը, իսկ յոթ տարին չբոլորած՝ պայթեց կույր աղին... Շատ չէի՞ն, արդյոք, այդ ամենը մանկական նվազ մարմնի համար, շատ չէի՞ն ծնողների, հարազատների տառապանքները: Իսկ այդքան ցավ ու տառապանք ճաշակած փոքրիկն՝ ինքը, խղճի, զթասրտության մարմնացում էր: Վիրավոր կամ հիվանդ որևէ կենդանի տեսներ՝ լինե՞ր չուն, կատու, թռչուն, պիտի բերե՞ր տուն, իր նկուն մատներով բուժե՞ր նրանց վերքերը, կերակրե՞ր, կազդուրե՞ր ու նոր կարողանար հանգիստ քնել: Թեկուզ բուժումը տևե՞ր շաբաթներ, թեկուզ

ծայրը հանդիմանե՞ր կեղտոտ, անլվա կենդանիներին տուն բերելու համար:

Փոքրիկ մի առվակ է անցնում Հակոբյանների տնամերձի միջով: Առվակի այդ հատվածը Ժորան իսկական թռչանոց էր դարձրել. բաղեր, սագեր, իսկ բանջարանոցը տրամադրել էր դեկորատիվ թռչունների, կենդանիների տարատեսակ վանդակներին: Հայրը կրակն էր ընկել որդու ձեռքը՝ էս կենդանու համար էս վանդակը բեր, ջրամանը բեր, բուժողեղամիջոցը բեր, խմոցը բեր, կեռը բեր, ակվարիում բեր... Բեր, հա բեր: Ու հայրը բերում էր՝ առանց կտրտելու որդու սիրտը:

Կենդանական աշխարհի տեսականին օր-օրի բազմազան էր դառնում՝ ձկներ, թռչուններ, սպիտակ մկներ, գերմանամկներ, ջրակուղբեր: Եվ Ժորան գիտեր բոլորի կենսակերպը, սովորությունները, հասկանում էր բոլորի լեզուն: Գիտեր՝ որը երբ է ձվադրելու, ձագեր ունենալու: Գիտեր՝ մման դեպքերում որին ինչով պետք է կերակրել, կերի ինչ չափաբաժիններով: Իսկ հիվանդությունների դեպքում բժիշկն ինքն էր ու ինքը: Այս գողտրիկ կենդանաբանական այգու ե՛լ տնօրենն էր ինքը, ե՛լ հավաքարարը: Ժորիկը երբեմն նաև ուսուցչի դեր էր ստանձնում: Պատահում էր կենսաբանության ուսուցիչները աշակերտներին բերում էին այստեղ. պատմում էր յուրաքանչյուր կենդանու մասին հանգամանորեն: Այնպիսի մանրամասնություններ էր ասում, որ ուսուցիչներն իրենք էլ էին մնում զարմացած: Չարմանում էին ու հպարտանում իրենց փոքրիկ կենսաբանով ու դասի ավարտին՝ գրկում, համբուրում շնորհառատ տղային:

Մանկան նրբին հոգին ահավոր ծանր էր տանում որևէ կենդանու կորչելը կամ սատկելը: Որքա՞ն արտասվեց այն օրը, երբ տեսավ իր սիրելիյան ցեղի կատվին՝ շներից բզկտված: Ի՞նչ ողբերգություն ապրեց ու իր հետ լացացրեց նաև մյուսներին: Բա իր Շեկո շան մեքենայի տակ ընկնելը. Շեկոն ցավից գալարվում էր. շան հետ նաև ինքը: Շեկոյին բերեց մորաքույր Ռոզայի տուն ու տեղավորեց մաքուր գորգի վրա: Այնուհետև վագեց դուրս ու վերադարձավ դեղորայքի տուփը ձեռքին: Գոքեց շան կողքը, զգուշորեն մաքրեց վերքերը, երակի մեջ գլուկոզա ներարկեց.

Մորաքույր, որ մի քիչ մեծը միջամտենք, օգնենք՝ լրացնենք կորցրած արյունը. կենդանին իր թբազդածում ունեցած լիզին ֆերմենտով կբուժի իր վերքը: Կլիզի ու կլավացին:

Այդպես էլ եղավ. յոթ օր անց Շեկոն արդեն թռչկոտում էր...

Ո՞ր մեկը հիշես. լճակից հանած կատվի ձագե՞րը, ոգնու հինգ ձագե՞րը, որոնց իր բաժին կաթով էր կերակրում, «սերա-

Ֆիմո» բռնաճնհո, որին հետո ստիպված տեղափոխեցին Այր լիճ... Իսկ քանի՞ անգամ է եղբորից ծեծ կերել քույրիկը՝ Շեղի- նեն՝ նրա բեռն, խնամքի կարոտ, բայց փնթի, տկար կենդանի- ներին դուրս գցելու համար... Երբեք չէր սիրում կենդանիներ վա- ճառել, թեև այդ կերպ կկարողանար թեթևացնել ընտանիքի հոգ- սերը: Վաճառելու փոխարեն նվիրում էր՝ հիշելով հոր խոսքերը. «Տղաս, վաճառես, փողասեր կդառնաս, իսկ որ նվիրես՝ ընկերա- սեր»:

Թեև կենդանական աշխարհը կլանել էր, բայց սիրում էր նաև ուզվածական խաղեր. զանազան իրերով պատրաստում էր բշնա- մական կրակակետեր և մահճակալների, սեղանի տակից, զգես- տապահարանի, դաշնամուրի անկյուններից «չո՛ւ-չո՛ւ» կրակում էր, «ոչնչացնում» երևակայական բշնամուն: Շայրը, տեսնելով այս ամենը, մտորում էր. «Չէ, տղաս կամ կենսաբան կդառնա կամ բարձրաստիճան զինվորական»:

Սուսերամարտ էր խաղում. վերցնում էր մեծ դանակն ու՝ գնա՛ց: Շայրը զգուշացնում էր տնեցիներին.

- Ապրումով է խաղում, հանկարծ չվնասի մեկնումեկիդ...

Մի օր էլ ինքնաշեն հրացան պատրաստեց: Դիպուկ նշանա- ռությամբ զարմացնում էր շրջապատին: Ռազմագիտության ուսու- ցիչը հիացած էր: Ժորայից ետ չէր մնում նաև Կարենը, որ իր ամենամտերիմ ընկերն էր, հացի ու ծոցի ընկերը, ցավի ու ուրա- խության ընկերը:

Տարիներն անցնում էին, և մեծանում էր Ժորան: Միջին դա- սարաններում զբաղվում էր ինքնամարզմամբ. չէր սիրում թույլ, անկամ մարդկանց. «Տղամարդը պետք է ուժեղ լինի»:

1989-ին փայլուն գնահատականներով ավարտեց դպրոցը, ու թեև երազանքն էր ուսանել մայրաքաղաքի անասնաբուժական- անասնաբուժական ինստիտուտում, բայց հոր խորհրդով ուղք դրեց Աբովյան քաղաքի ավտոճանապարհային տեխնիկում: Բայց, ավաղ, ինստիտուտ ընդունվելու երազանքը այդպես էլ անկատար էր մնալու. իր ուսանողության տարիներին ծանր հի- վանդանալու էր հայրը, և ընտանիքի բեռն ընկնելու էր պատա- նեկան իր ուսերին: Նրա կենսուրախ կյանքը մթազնելու էր օր- օրի, սոցիալական դժվարություններն ստիպելու էին հաճախակի բացակայել դասերից, նույնիսկ առանց մորն ասելու, աշխատան- քի անցնել գյուղի խոզաբուժական ֆերմայում: Մայրը, իմանա- լուց հետո, հանդիմանում էր՝ գիշերային հերթապահություն է, առողջությանդ վրա կազդի, հետո էլ՝ որ հայրդ իմանա, իրեն վատ կզգա: Բայց խելամիտ պատանին հո լա՛վ էր հասկանում

ստեղծված իրավիճակը, մոր քանքերը, տառապանքը... Եվ աշխա- տեց, որպեսզի թեթևացնի մոր հոգսերը:

Շորը սխալ արտորոշմամբ երկու անգամ վիրահատել էին. հուսադրող քիչ բան կար: Բժիշկները խորհուրդ էին տվել տեղա- փոխել Մուսկվա: Մեկնելուց առաջ հայր ու որդի առանձնացել, գրուցել էին:

- Ինձ հաշված օրեր են մնացել, տղաս, դու քեզ ամուր պա- հիր, մորդ կլեսս, կյանքում ոչ մեկին ցավ չպատճառես: Զրոջդ համար կլինես ե՛ւ հայր, ե՛ւ եղբայր...

Որդու սիրող սիրտ էր՝ ինչպե՞ս դիմանար: Եվ Ժորան սկսեց ավելի տխուր, մեղամաղձոտ դառնալ: Շյուծվել: Չուր էին ընկեր- ների, անգամ Կարենի սփոփանքի խոսքերը:

1990 թվականի սեպտեմբերի 26-ին Արտիմետը սզաց. Ալբեր- տը վախճանվեց: Մոր, քրոջ, պատանու համար սկիզբ առան զարհուր օրեր. կտորվել էր տան սյունը: Ամուսնու մահը ծանրո- րեն հարվածեց կնոջը՝ Շոփսիմեին, բայց տապալել չկարողա- ցավ՝ Ժորան այն հուսալի հեճարանն էր, որ պահում էր նրան... Պահում էր:

Առաջին բուժօգնությունը միշտ առաջինն ինքն էր ցույց տա- լիս հիվանդ մորը, աշխատեցնում գյուղտեխնիկան, վարուցանք, խոտհունձ անում, այգի էտում, օգնության ձեռք մեկնում հեռու- մտիկին: Փաստորեն, կյանքից վաղաժամ հեռացած հորը փո- խարինել էր որդին: Արժանապատիվ որդին, որ կամք էր ունեցել վիշտը հաղթահարելու, ժամանակից շուտ տղամարդ դառնալու:

- 1992-ի գարնանային աշխատանքների ժամանակ առաջին անգամ խաղողի այգին ինքն էտեց,- հիշում է մայրը,- հանդիմա- նեցի՝ ասելով, որ դա անփորձ մարդու գործ չէ, կարող է այգին պտուղ չտալ սխալ էտելու պատճառով: Բայց այդ տարի զար- մանալիորեն շալլ էղավ այգու բերքը... Այդ տարվանից սկսած խաղողը այլևս չե՛ս էտում, ձեռքս չի գնում, էտողը մեր համազ- յուղացիներից մեկն է: Նա, թեև իր գործն անում է բանիմացո- րեն և հոգատարությամբ, բայց այլևս 1992-ի բերքը չի ստաց- վում. վազերը չորանում են: Տղայիս ձեռքերի՞ն են կարոտում...

... Գարուն հասակում նաև սերը պիտի ծաղկեր Ժորայի հո- գում: Զույրը պատմում է, թե ինչպես առաջին ժամադրության օրը ավելի էր գեղեցկացել, ավելի վայելուչ տեսք ընդունել. «Չուզվել էր» առանց այն էլ միշտ կոկիկ հագնվող իր եղբայ- րը: Էջմիածնեցի այն աղջկան հանդիպելու համար, որի հետ քիչ առաջ հեռախոսով խոսում էր.

- Կզաս, չէ՞,- ասել էր Ժորան:

- Կզամ,- պատասխանել էր աղջիկը:

ժորան գնացել ու վերադարձել էր անտրամադիր՝ աղջիկը չէր եկել: Շտոտ իմացել էր չզալու պատճառը. «Մեղավորն անհամարձակությունն էր,- արդարացել էր աղջիկը,- մյուս անգամ երևի ուժ կգտնեմ, չէ՞ որ հանդիպումների համար ժամանակ դեռ շատ կա. »:

Ժամանակը, սակայն, չհերիքեց, ժամանակն այդպես էլ չեկավ: 1992-ի մայիսին ժորան զորակոչվեց բանակ՝ ունկերում տանելով քրոջ նորաթոթով դստրիկի՝ փոքրիկ Սոֆյայի, «Զելի, ալի՛, քելի, ալի՛...» կանչերը, հայացքում՝ մոր ու քրոջ, հարազատների արտասովոր աչքերն ու պատկերը հայրենի տան: Նա այդպես էլ չիմացավ, որ քեռի էր դարձել ևս երկու փոքրիկների, որ իր քույր Շողիմեն երկու արուզավակ է լույս աշխարհ բերել՝ կնքված հոր և իր անուններով: Որ այդ փոքրիկներն են ցրում հայրական տանը տիրող մռայլ լուսությունը՝ սիրտ ու հոգի կեղեքող: Չիմացավ, որ այլևս չկան իր այնքա՛ն փայփայած կենդանիները, որ նրանց բներն այսօր դատարկ են: Չիմացավ, որ իր վարած գյուղտեխնիկան այսօր լուռ է վերջին անգամ իր կանգնեցրած դիրքով:

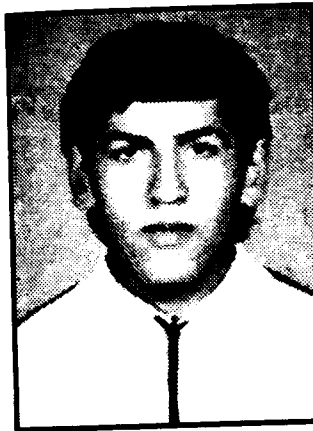
... Իսկ մայրը հիշում է ամեն-ամեն ինչ: Շիշում է վերջին հանդիպումը Վահանում, իր որդու առնականացած դեմքը, նրա վերջին համբույրն ու բառերը օգուտսյան այն առավոտվա: Ու նաև հրամանատարի խոսքը.

- Ըո տղան հերոս է, Մուրուդարա գյուղը ինքն ու իր ընկերներն են հողին հավասարեցրել, մենք նրան «Գնդի որդի» ենք ասում:

Արտիմետ գյուղում ապրում է ժորայի մայր Հռիփսիմեն: Հաճախակի է լինում իր հերոս որդու անունը կրող դպրոցում, որի բակում վեր է հասնել հուշակոթողը՝ նվիրված հերոս-արծվաչենցիների ու համազյուղացի մյուս նահատակների հիշատակին: Իսկ յուրաքանչյուր ամսվա 8-ին, նաև պատեհ-անպատեհ առիթներով, բարձրանում է Եռաբլուր, ուր սավառնում են ժորայի, Կարենի ու մյուս քաջագունների անմահ հոգիները:

ՈՉ ՈՔ ՉԵՐ ՈՒՉՈՒՄ ՀԱՎԱՏԱԼ...

ՍՈՒՐԵՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ

Եռաբլուր տանող ճանապարհը նաև նրանց՝ Էջմիածնի Կոտուկակու-28 տան բնակիչներ Լյուդվիգ և Լենա ամուսինների, նրանց Սարգիս զավակի և Սիրուն դստեր համար է սրբազան ու արցունքոտ: Այդ ճանապարհը, հարյուրավորների մեծան,

նաև նրանց է հասցնում անմահների պանթեոն, ուր եղբայրական գերեզմանում հավերժական ընով ընած են տասներկու քաջագունները, որոնցից մեկն էլ նա է՝ Սուրեն Եղիազարյանը:

Ինչպես իր բախտակից ընկերների, այնպես էլ Սուրենի համար ժամանակի սլաքն սկսեց ավելի արագ պտտվել: Ավելի արագ՝ ժամանակից շուտ հասունանալու, աշխարհընկալման ու ա՛յլ չափանիշների առումով: 1988-ի Արացայսյան շարժումը միանգամայն չափահաս դարձրեց պատանուն, երեկվա դպրոցականն այդ օրերին իրեն զգաց իբրև ազգի անտրոհելի մասնիկ, իբրև իր ժողովրդի հուզումն ու խռովքը սեփական հոգու բարո-սագրքայինից փոխակերպվեց իրականի, դարձավ ոգեղենի մարմնացում, որի ջակատագրից անմասն մնալը ցնորամիտ հոգիներին միայն կարող էր բնորոշ լինել: Իսկ Սուրենը այդպիսիներից չէր կարող լինել, որովհետև հայրենասիրական ոգու առաջին սերմանողն իր հոգում ոչ այլ ոք էր, քան անենահարազատ մարդը՝ հայրը՝ Լյուդվիգ Եղիազարյանը, որ հայրենիքին, ազգային ազատագրական շարժման իր նվիրվածությամբ օրինակ էր ծառայում հարազատ զավակին:

Ինչպե՞ս,- կհարցնի ընթերցողը,- միթե՞ հերոսի հայրն էլ է գեներ ձեռքին մարտնչել արցայսյան ռազմաձկատներում: Ոչ, իսկ ի՞նչ պարտադիր է խրամատներում լինել, կրծքով փակել բռնամու հրակնատի փողը կամ վիրավորվել մարտադաշտում: Հող, հայրենիք սիրող մարդը իր սովորական թվացող աշխատանքով էլ է ի վիճակի հայրենասեր լինելու՝ իր նպաստը բերե-

լով ընդհանուր գործին, ազգային խնդիրների իրականացմանը: 1992 թվականի մայիս: Ազգային ազատագրական շարժման խռովահույզ ալիքը այլևս պատնեշներ չի ձանաչում: Կրակե օդակով շրջափակված Արցախի համար բացվել է կյանքի ձանապարհը՝ վերցված է Շուշին, Գորիս-Լաչին մայրուղին արդեն բաց է: Կենսատու երակի սման մայր հայրենիքը սնուցում է իր Արցախ գավակին: Լյուդվիգ Եղիազարյանին դժվարին բախտ է վիճակում բազմիցս լինել Արցախում՝ իր բեռնատարով օգնություն հասցնելով Հադրութի շրջան: Հերթական բեռնատեղափոխման ժամանակ՝ հունիսի 30-ին, ականի պայթյունից ծանր վիրավորվում է ու հրաշքով փրկվում: Այդ ժամանակ Սուրենն արդեն ազգային կանոնավոր բանակի զինվոր էր և մասնակցում էր Կարմիրի շրջանի սահմանամերձ գյուղերի պաշտպանական մարտերին:

... Ամեն ոք գալիս է իր մանկությունից: Այս հասակում արդեն իսկ երևակվում են մարդկային հոգու թրթռումները, նրա խառնվածքը, չարի ու բարու ընկալման չափանիշները: Դեռ մանկապարտեզից փոքրիկ Սուրենն արդեն զգացնել էր տալիս, որ ինքն ընկերատեր, կարեկից ու նրբազգաց էություն է:

Հիշում է դաստիարակչուհի Շողիկ Խաչատրյանը. «Մայրենի լեզվի պարապմունքներից մեկի ժամանակ կարդում էի Հովի. Թումանյանի «Գառնիկ այսպերը»: Հեքիաթը կարդալիս հուզվեցի և հայացքս ակամայից փախցրի երեխաներից, որպեսզի նրանք չտեսնեն կոպերիս տակ ծանրացած արցունքները: Երբ, հանգստանալով, նորից սկսեցի կարդալ, հանկարծ լսեցի լացի ձայն. փոքրիկ Սուրիկը նույնպես լալիս էր, և արցունքները հոսում էին նրա այտերով...»: Նաև այս դեպքում է, թերևս, որ առում են պտուղը ծառից հեռու չի ընկնում: Մայրը՝ Լենա Զավախյանը, բարության, զբասրության մարմնացում է, Էջմիածնի մանկական պոլիկլինիկայի բանիմաց ու սիրված բուժքույրերից մեկը: Եվ պատահական չէ կոլեկտիվի, շրջապատի մարդկանց անշահախնդիր, բոլորանվեր սերն ու հարգանքը հայրենիքին հերոս գավակ պարգևած գործընկերոջ նկատմամբ:

Որքան անքուն գիշերներ է լուսացրել Լենա մայրիկը որդու օրորոցի առջև, որքան երազանքներ է հյուսել՝ փորձելով գուշակել իր բալիկի ապագան. «Ի՞նչ կդառնա որդիս՝ իմ սման սպիտակ խալա՞թ կհագնի՞ բժի՞շկ կդառնա, հոր սման վարո՞րդ, թե՞ օդաչու, տիեզերագնաց, անվանի մարզիկ... Ինչ էլ դառնա, թող տերը քաղցր աչքով նայի գավակիս, թող շառ ու փորձանքից հեռու լինի, Աստծու սիրուն, թող մատը փուշ չստնի... Իսկ ո՞վ կլի-

նի նրա հարսնացուն, ինչպիսի՞ն կլինի, ի՞նչ օջախի ծնունդ, որին կարողանամ սիրել, փայփայել հարազատ աղջկաս սման...»: Ո՞ր մայրը չի փայփայել սման երագներ... Սուրիկի մայրը երագում էր այնքան, մինչև հոգնած աչքերը փակվում, ու գլուխն իջնում էր որդու օրորոցին...

Դպրոց, դպրոցական անհոգ, ուրախ տարիներ: Նոր ընկերներ, նոր միջավայր, նոր շրջապատ: Ուսուցիչները բողոքելու ոչինչ չունեն մեղմ բնավորությամբ, կարգապահ ու կազմակերպված իրենց սանից: Հակառակը՝ նրանք հիացած են Սուրենի աշխատասիրությամբ:

Ֆիզիկապես կոփված, ամուր պատանին առանձնակի սեր ու հակվածություն է դրսևորում սպորտի նկատմամբ, մասնավորապես՝ ֆուտբոլի: Իդեալը Մարտոնյան է՝ նոր ժամանակների ֆուտբոլի արքան: Վատ չի լինի, եթե ինքը ձանաչված ֆուտբոլիստ դառնա գոնե Հայաստանում, գոնե Էջմիածնում: Եվ դիմում ու ընդունվում է Էջմիածնի մանկապատանեկան մարզադպրոց: «Շատ շարժուն ու դինամիկ խաղացող էր, իր տված բնութագրում շեշտում է մարզիչ Հ. Խանջյանը: - Մարզվելով, տարիներ ընթացքում Սուրենը ձեռք բերեց կամային բարձր որակներ... Երբեք չէր սիրում պարտություն: Չէր սիրում ստախոս ընկերներին, որովհետև ինքն ազնիվ էր էությանը, առաջադրանքներ կատարելիս:

Ես հպարտ եմ, որ ունեցել եմ այդպիսի սան...»: Էջմիածնի N 1 դպրոցն ավարտելուն հաջորդելու էր ռուսումնառությունը N 19 քաղաքի N 53 պրոֆտեխուսումնարանում: Այստեղ նույնպես սեր ու հարգանք էր վայելելու խոհեմ, գործույնյա, ամենապատանասերին: Ահա ինչ են գրում, ինչպես են ներկայացնում իրենց սանին «Մեր Սուրենը» խորագրով բնութագիր-հուշագրում մի խումբ մանկավարժներ 1992 թվականի նոյեմբերին՝ Սուրեն Եղիազարյանի հերոսական մահից չորս ամիս անց.

«Չնայած տարիներ են անցել, բայց երեկվա պես հիշում են. ուսուցչանոցում հավաքվել էին դասատուները և սովորականի պես խոսում էին սովորողների մասին: Այդ օրը բոլորն էլ, կարծես խաղերը մեկ արած, խոսում էին ավտոփականագործների N 19 խմբի ավագ Սուրենի մասին:

- Նա կարողանում է խումբը պահել, բոլորից բարձր հնչեցկենսաբանության դասատու Նիկողոսյանի ձայնը: - Վերին աստիճանի պահանջկոտ է իր նկատմամբ, ես նրան ձանաչում եմ մանկուց:

- Բոլորից լավ է սովորում, Նիկողոսյանին ընդհատեց Սիեր

Պողոսյանը՝ մասնագիտական առարկաների դասատու,- մեծ սեր ունի մեխանիզմների հանդեպ, շատ հավանական է՝ այն ժառանգել է հորից: Գերազանց գիտի մեքենաների տեխնիկական խնամքը և ճանապարհային երթևեկության կանոնները: Այդքանից հետո շատ հաճեստ է, քաղաքավարի:

- Ի՞նչ էլ հերթ տվեք,- տեղից վեր կացավ ֆիզկուլտուրայի դասատու Արայիկը: - Սուրենն այնքան կազմակերպված տղա է, որ կարող է խուճը դեկավարել: Վերջերս խմբի վարպետ Չալի-նյանը երկու օր աշխատանքի չեկավ, խուճը վստահեցին Սուրենին, ամեն ինչ հարթ, ոչ մի արտակարգ բան չպատահեց: Սուրենին վստահվել է ուսումնարանի ֆուտբոլի թիմի ավագությու-նը, նա հաճախ պարապմունքներից հետո առաջին կուրսեցիների հետ սպորտի արևելյան ձևերի վարժություններ է անցկաց-նում:

Եվ այսպես, համարյա բոլորն էլ լավ խոսքեր էին ասում Սու-րենի մասին, գովում նրան ծնած ու դաստիարակած ծնողներին:

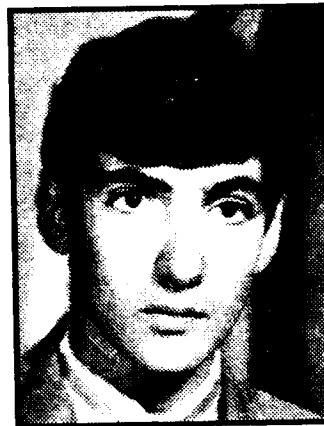
... Եվ ինչ... Այսօր չարագույժ բոթը հասավ ուսումնարան, հա-մարյա նույն դասատուներն էին հավաքված, բոլորը մի պահ կարկամեցին, ծանր լուրջությամբ իջավ ուսուցչանոցում, ոչ-ոք չէր ուզում հավատալ... Սուրենը այլևս չկա՞... Չէ՛, չի կարող պատա-հել, ինչպե՞ս հավատալ նման երիտասարդի գոհվելուն...

Այո, հավատացե՛ք, Սուրենը ընկավ Արծվաշենում, ընկավ իր նման քաջարիների հետ, ընկավ հայրենիքի մի բուռ հողը պաշտ-պանելու համար մղված անհավասար մարտում:

Փառք նրան, նրան ծնող սնողներին, նրան դաստիարակած կույրեկտիվներին, որոնց համար Սուրենը միշտ կենդանի կմնա, նույն համեստը, պարտաճանաչը, նույն ազնիվ երիտասարդը:

Հավերժ փառք նրան»:

Փառք Էջմիածնի քաջազունին, որի շիրմի առաջ գլուխ է խո-նարհում մի ողջ ժողովուրդ՝ իբրև ազգի ընտրյալ զավակներից մեկի... Իսկ նրա ծնողները տխուր հպարտությամբ են կրում իրենց ճակատագրի ծանր խաչը ու արցունքի միջից խոսում հայ-րենյաց հողի խնկելի նահատակ իրենց Սուրեն զավակի լուսան-կարի հետ...

«ՈՒՄԻ՞Ց ՊԱԿԱՍ
ՏՂԱ ԵՄ,
ՈՐ ՉԾԱՆՈՒՅԵՄ...»

ԱՐՄԵՆ
ՄԱԿԱՐՅԱՆ

Ճակատագիրն այդպես էր տնօրի-նել՝ 1970-72 թվականներին լույս աշխարհ եկած հայրորդիները դառնա-լու էին նորաստեղծ հանրապետու-թյան գոյության երաշխիք մեր ազգա-յին կանոնավոր բանակի առաջին

զինվորները: Մեր անկախության զինվորները: Ազատության զին-վորները: Դեռ այդ սերնդի սերունդն էր, որ, հետևելով իր պա-պերի օրինակին, ոսոխին ցույց էր տալու հայոց մերկացրած սրի գորությունը ու չէր երկնչելու հայրենավտանգ դավադիր ուժերի առաջ: Այդ սերնդի պայծառ դեմքերից էր Արմեն Մակարյանը՝ ծնված 1972 թվականի հոկտեմբերի 20-ին, Չարենցավան քաղա-քում:

Եթե ճակատագիրը դեռ է՛ն գլխից բարեհաճ լիներ, Կոլոդյա և Մելիքյան Մակարյանները մեկ տարեկան հասակում չէին կորց-նի իրենց առաջնեկին, և Արմենը իրենից ավագ եղբայր կունե-նար: Ծանր էր ծնողների վիշտը. նոր-նոր տոտիկ անող ձագուկ էին կորցրել: Ծանր էին նաև հետագա մի քանի տարիները, երբ տան մեջ չէր գրնգում մանկական ծիծաղը... Դեռ վարդի թեր-թերի նման բացվեցին Կարդիթեր և Աննա դուստրերը, Արմենն ու Խաչատուրը լույս աշխարհ եկան, և Մակարյանների երբեմ-նի տխուր օջախը շնչավորվեց երկու քույր, երկու եղբայրների աստվածատուր գոյությամբ:

Գրում եմ այս տողերն ու մտածում՝ որքա՛ն նման են 12 քա-ջազունները՝ սկսած մանկությունից, նրանց նախասիրություն-ներն ու զբաղմունքը դպրոցական հասակում. Անանիայի, Կարե-նի, մյուս տղաների նման Արմենն էլ էր սիրում գրականություն, ֆիզկուլտուրա, սպորտ: Նրա համար գրքային հերոսները իրա-կան կերպարներ էին, իրական մարդիկ, որոնք սխրագնեների են գնացել՝ նախևառաջ կամքով արի և ֆիզիկապես ուժեղ լինելով:

Արմենը դեռ փոքրուց էր զբաղվում ինքնամարզմամբ: Ընտո, երբ դեռ աղվամազը դեմքին պատանի էր, գնաց բռնցքամարտի: Մի որոշ ժամանակ անց, սկսեց զբաղվել արևելյան մարզաձևերով (կարատե, ձյուդո, ըմբշամարտ), հետո՝ ծանրամարտով: Երբ տնեցիները հարցնում էին՝ Արմեն, այդ ոնց կլինի այդպես շուտ-շուտ փոխել մարզաձևը, պատասխանում էր.

- Ամեն մեկով մեկ ամիս էլ պարապեմ, բավական է: Կարևորը, որ ես կոփվում եմ, ինչ իմանաս, կյանքում ինչ կարող է պատահել...

Այո, գալու էր ժամանակը, երբ այդ ամենն, իրոք, պետք էր գալու: Պետք էին գալու ծառայության կարճատև ամիսներին, մարտական գործողությունների ժամանակ, Արծվաշենում...

Իսկ մինչ այդ դեռ ժամանակ կա: Արմենը դեռ երեխա է, ունի ծով երազանքներ ու նաև զարմանալի՝ մի երազանք՝ մեծանալ և ծառայել ոչ այլ տեղ, քան... Աֆղանստանում: Աֆղանստան... Ախր, ինչո՞ւ հենց այնտեղ, չէ՞ որ այդ երկրում պատերազմ է, չէ՞ որ իրենց զավաներին Աֆղանստան ծառայության ուղարկած ծնողները լաց ու ողբի մեջ են, քանզի գիտեն ինչ է կատարվում օտար այդ երկրում, լուսմտեսնում են, թե քանի՞ քանի հայորդիներ են «վերադարձել» ցինկե դագաղներով: Մի-թե՞ նման երկրում ծառայելու ցանկությունը բնական կարելի է համարել թեկուզ երեխայի համար: Ծառայության մասին մտածող ու զե՞նք սիրող երեխայի: Իսկ Արմենը, կենդանիներ սիրելուց զատ. նաև զենք էր սիրում: Սիրում էր բարձրանալ լեռներն ու բարձունքներից նայել հարազատ բնօրրանին՝ հայոց աշխարհին: Սիրում էր հաճախ լինել Սևանա լճում, վայելել լճի ու թերակղզու կախարդիչ գեղեցկությունը: Ու լողալ մաքրաչիթ քրեռում՝ հայացքը հառած կապույտ հորիզոնին, ձերմակաթույր ձայների անհոգ ձախրանքին... Երանելի օրեր, անհոգ պատանեկություն:

Ութամյա կրթություն ստանալով ծննդավայրի N 1 դպրոցում, ուսումը շարունակում է Գարենցավանի N 79 պրոֆտեխնուստումնարանում: Այն ավարտելուց հետո վարպետ է աշխատում: Աշխատում է, որովհետև արդեն չափահաս է, իսկ այդ հասակում իր բանվոր ծնողներին օգնության ձեռք չմեկնելն աններելի մեղք է իր համար:

Օրերն անցնում են, ամիսներն հաջորդում են իրար: Արդեն զինակոչիկի տարիքում է, վերջապես եկել է ժամանակը զինվորական համազգեստ կրելու, զենք բռնելու զենքի կարոտ իր ձեռքերով: Ընկերներն արդեն ծանուցագրեր են ստացել: Ինքն ան-

համբեր է, սպասում է. որ նաև իրեն կանչեն: Բայց ծանուցագիր չկա, ինչո՞ւ են ուշացնում: Առանց տանն ասելու, դիմում է զինվորականին: «Ինչո՞ւ ինձ չեք կանչում»: Զինվորականին հարցնում են՝ ո՞նքան բաքնվում են ծնողների փեշի տակ, ձգտում ամեն կերպ խուսափել ծառայությունից, իսկ այս տղա՞ն... Արմենը չէր սիրում նմաններին. «Տղամարդը ինչպե՞ս կարող է վախենալ ծառայությունից, չէ՞ որ իսկական տղամարդ դառնում են բանակում ծառայելուց հետո միայն»:

Զինվորականին փնտրում են Արմենի փաստաթղթերը, բայց այդ պահին չեն գտնում. «Գոհտեմ, իմ գործը չէ. որտեղից ուզում եք, ինչպես ուզում եք իմ փաստաթղթերը գտեք, թե չէ իբրև կամավորական կզնամ, ումի՞ց եմ պակաս տղա, որ չզնամ...»:

Փաստաթղթերը գտնվեցին: Ստորագրեց ծանուցագիրը և տուն վերադարձավ այնքան ուրախ, ասես հարսանիք էր գնալու: Եվ նա, որ պատանի հասակում քրոջը՝ Աննային թուղթ գցել էր տալիս, իմանալու համար, թե բախտը կծպտա՞, արդյոք իրեն, որ ծառայի Աֆղանստանում, մայիսի 5-ին մեկնում է բանակ: Մեկնում է՝ ժպիտը դեմքին, ծնողներին, քույրերին քաջալերելով, թե ամեն ինչ լավ է, մտահոգվելու ոչինչ չկա, թե ինքը այնպես կծառայի, որ բոլորը հպարտանան...

Բայց Խաչատուր եղբորն այլ բան էր ասելու. «Ախպեր քան, ես գնում եմ ծառայության, պապային, մամային լող կլինես... Ինչ ասեմ, ես գնում եմ բանակ, Աստված գիտի՝ կզամ, թե չեմ գա, հիմա այնպիսի խառը ժամանակներ են, որ չեմ կարող երաշխավորել վերադարձս...»:

Գրկախառնվում են, երկար ժամանակ չեն կարողանում բանակել միմյանցից:

- Երբ դեպքը պատահեց, ես Ռուսաստանում էի, չէի հավատարում կատարվածին, չէի համարձակվում մտածել, որ այլևս չունեն իմ թևերից եղբորը, իմ հերոս ու ազնվական հոգու տեր եղբորը, հիշում է Խաչատուրը, հպարտ եմ, որ ծնողներս տեղ եղբորը, հիշում է Խաչատուրը, հպարտ եմ, որ ծնողներս կարողացել են հայրենիքի նվիրյալ և շրջապատից, ամենքից սիրված, հարգված զավակ դաստիարակել: Դիմա էլ, երբ դուրս եմ գալիս փողոց, թվում է, թե եղբայրս կողքիս կանգնած է, որ ես զգում եմ նրա շնչառությունը...

Ծառայության ընթացքում (Կիրովական) գիտեր, որ ծնողներն, այնուամենայնիվ, մտահոգ են: Ուստի հեռախոսային խոսակցությունների ժամանակ միշտ փորձում էր հանգստացնել՝ ապահով եղեք, մեր ծառայությունն անցնում է հանգիստ ու խաղաղ, ես ինձ լավ եմ զգում, մտահոգվելու հարկ չկա...

Վերջին (1992-ի օգոստոսի 2) նամակը հորն էր հասցեագրված: Առանձնակի քերձություն կա, հարազաններին կարոտած զավակի սեր ու քնքշանք կա տողերում: Ու նաև հատուկ խնդրանք, մորը պաշտոյ նրբազգաց որդու խնդրանք. «Պապ ջան, այնպես արա, որ նամակս մամայի ձեռքը չընկնի, որ նա չիմանա, թե ես սահման եմ զնացել...»:

Սահման՝ ասել է, թե Տավուշ: Սահման՝ ասել է, թե Կարմիրի շրջան, Վահան գյուղ: Սահման՝ ասել է, թե կրակ ու բոց. «գրադ» ու «ալազան», հրետակոծություն ու նաև զոհեր: Չոհեր՝ սահմանամերձ շենքերում, դաշտերում, մարտական դիրքերում: Իսկ այս ամենը բոլորը քաջ գիտեին. Պաշտպանության նախարարության օպերատիվ հաղորդագրությունները հեռուստատեսությամբ, ձայնասիլյուռով հանգամանորեն ներկայացնում էին, թե ինչ է կատարվում հայոց անհանգիստ սահմաններում... Դրա համար էր նա զգուշացնում հորը, դրա համար էր ուզում, որ մոր քնքուշ սիրտը չանհանգստանա: Բայց ձակատագիրն ավելի ծանր, ահագնորեն ծանր հարված էր պատրաստել՝ որդու անմահացումը Արծվաշենում, նրա հավերժացումը Եռաբլուրի նվիրական բարձունքին:

*Ու մորից կանչում-կեղեքվում է սիրտը մայրական.
Իմ սիրելի Արմեն,
Իմ քաջարի զավակ,
Ի՞նչ կլինի՝ գեթ մեկ անգամ
Դուռը բացես ու ներս մտնես,
Տեսնեմ հպարտ, ուրախ դեմքը.
Ախր, շատ եմ կարոտել քո ժպիտը.
Կուզեմ տեսնել չինար բոյո.
Ի՞նչ կլինի՝ գեթ մեկ անգամ
Դուռը բացես ու ներս մտնես...*

... ԳՆԴԱԿՆ
ՆՆԴՈՒՆԵՑ
ԻՐԻԿ ՂԱՄԲՈՒՅՐ

ԱՆԱՆԻԱ
ՍՄԲԱՏՅԱԼ

Մեծն Գարեգին Նժդեհը մարգարեանում է. «Եթե ուզում ես գուշակել մի ժողովրդի ապագան, նայիր նրա երիտասարդությանը»: Եվ երիցս ձշմարիտ է Չանգեզուրի արծիվը, քանզի երիտասարդությունն է նախնառաջ յուրաքանչյուր ժողովրդի ե՛լ դեմքը, ե՛լ ողնաշարը, ե՛լ երաշխիքը գոյատևելու: Իսկ մեր ժողովուրդը դարերի հողովություն մեկ անգամ չէ, որ բախվել է լինել-չլինելու գերխնդրին: 1988 թվականի համազգային զարթոնքը յուրօրինակ խթան եղավ ու արմատախիլ արեց տասնամյակների մեր թմբիոր, առաջ մղեց պռթկուն ու բոցավառ մեր երիտասարդությունը, որ պատրաստ էր ինքնագոհության: Վկան՝ ազատագրված Արցախը, վկան՝ Եռաբլուրը, ուր սավառնում է նաև Անահիտ Սմբատյանի անմահ ոգին:

Անահիտն ծնվել է 1972 թվականի օգոստոսի 21-ին: Մայրաքաղաքի Նոր Նորքի հինգերորդ զանգվածի N 53 նորակառույց շենքում առաջին ծնունդն էր: Վարդան և Չարդալամ անուսինների սևորակ աչքերով փոքրիկը ոչ միայն ծնողների, այլ նաև շենքի ողջ բնակչության ուրախությունն էր, ովհետև առաջին ծնունդը լինելով, բարին էր խորհրդանշելու բոլոր նրանց համար, ովքեր մանկան ձիջի էին սպասում նաև իրենց հարկի տակ:

1978-ին նրա առջև դռները բացեց N 159 միջնակարգ դպրոցը, որտեղ և ձևավորվելու էր ապագա հերոսի խառնվածքն ու մտածողությունը, հայրենասիրական ոգին: Մասնավորապես, նրա սեղանի գրքերն էին դառնալու պատմա-գեղարվեստական ստեղծագործությունները: Ծնողները զարմանում էին ու նաև ուրախանում, որ վեցերորդում սովորող իրենց հրաշամանուկը մեկը մյուսի հետևից «Վարդանանք» ու «Մուսա լեռան քառասուն օր» է կարդում, իսկ հետո՝ պատերազմական թեմաներով վեպեր

և զինվորական գործիչների հուշեր՝ Ա. Գալովսկու «Բլոկադան» ու Կ. Ռոկոսսովսկու «Զինվորի պարտքը», Ա. Վասիլևսկու «Իմ կյանքի գործը», Շ. Բադրամյանի՝ «Իմ հիշողությունները», Ս. Շտեմենկոյի «Գլխավոր շտաբը պատերազմի տարիներին»: Ո՞ր մեկը թվես: Փոքր ավելի ուշ հայոց ցեղասպանությանը վերաբերող գրականությունն է հիմնովին կլանում նրան:

Մտավոր զարգացմանը զուգահեռ, միջին դասարաններից սկսած, Անանիկն զբաղվում է նաև մարմնի կոփմամբ՝ անսալով «Առողջ մարմնում՝ առողջ հոգի» իմաստությանը: Ամենօրյա վազըը պարտադիր էր, մարզական տարբեր գործիքներն անբաժան էին գրքերից:

Դպրոցն ավարտելուց հետո աշխատանքի է անցնում «Մուշ-89» կոոպերատիվում: Շարժանք ու սեր նաև այստեղ:

Անանիան զինակոչային տարիքում է, զինկոմիսարիատից ծանուցագիր է ստացվել: Ներկայանում է: Բժշկական հանձնաժողովի գրավոր եզրակացությունը գննելով՝ զինկոմը հարցնում է.

- Ի՞նչ գործասում ես ցանկանում ծառայել, երիտասարդ:
- Դեսանտային:
- Շատ լավ, ակնոցները հանելով, ասում է զինկոմն ու կատարում համապատասխան նշումներ:

Զինակոչիկն անդամագրվելու էր Կիրովականի 016 մոտոհրաձգային գնդի N 3 դեսանտային վաշտին:

Անանիան զինվոր է: Ու թեև խիստ է բանակային կարգուկանոնը, ու թեև փոխվել է կենսակերպը, բայց ինքը նվճվացող չէ: Ավելին՝ այդ ամենն իրեն դուր է գալիս, և ինքը պարտավոր է իրեն դրսևորել որպես կարգապահ զինվոր: Իր համար ուրախալի է և այն, որ նույն վաշտում է ծառայում նաև մորաքրոջ տղան՝ Արտակ Փարսոյանը, իսկ ծառայության ժամանակ կողքը հարազատ մեկին ունենալն արդեն իսկ քիչ բան չէ...

1992-ի մայիսի 28-ին դեսանտային վաշտի կազմում գալիս է Երևան և Հանրապետության հրապարակում հանդիսավոր երդում տալիս, մասնակցում Անկախության օրվան նվիրված շքերթին և երեկոյան վերադառնում զորամաս: Հաջորդ օրը, զորամասի հրամանատարի հրամանով, օրինակելի ծառայության համար, մի քանի օրով արձակվում է տուն: Ու նորից ցնծություն հարազատ հարկի տակ: Ձմեռություն, բայց կարճատև: Հիշում է բույրը՝ Արմինեն. «Գիշերվա ժամը մեկն էր, մերոնք քնած էին, բայց իմ քունը չէր տանում: Հանկարծ շքանուշում ինչ-որ ձայն լսեցի, հետո՝ դռան թակոց: Անկախ ինձանից, անմիջապես ձայն տվեցի. «Մայրիկ, Անանն է, բաց դուռը»: Մայրս, երևի, ինձ այնքան էլ

չհավատաց և, մոտենալով դռանը, հարցրեց. «Ո՞վ է»: Ես նորից կրկնեցի. «Անանիկն է, ժամ: Դե շուտ բացիր»: Եվ իսկապես՝ նա էր, իմ եղբայրը:

... Նրա զինվորական համազգեստն էի արդուկում, երբ նկատեց և մոտենալով, ասաց. «Արմին քան, այդպես չեն արդուկում», և իմ ձեռքից վերցնելով արդուկը, ինքն արդուկեց: Եվ իսկապես արդուկեց հիանալի: Այդ հանդիպումից անցավ մոտ մեկ ամիս, երբ որոշեցինք զնալ նրա մոտ զորամաս: Դա եղավ իմ և նրա, ինչպես նաև մորս վերջին հանդիպումը... Ծանր էր բաժանման պահը, երբ եղբայրս փարվեց ինձ և ասաց. «Արմին քան, ջուր քան, մամային ու պապային լավ կպահես...»: Հիշում եմ մեր զրույցը ծառայության մեկնելուց առաջ.

- Մահից վախենո՞ւմ ես, հարցրեց:
- Ես չհիթված արձագանքեցի.
- Ինչո՞ւ ես մահի մասին մտածում, չէ՞ որ ամբողջ կյանքը առջևում է, դու դեռ նոր ես սկսել ապրել:
- Բայց դու պատկերացրու՝ հիմա ապրում եմ, լսում, տեսնում և զգում ամեն ինչ, և հանկարծ ամեն բան կանգ է առնում, և ոչինչ չեմ զգում, չկամ...

Գուցե ձիշտ է խոսքը, թե մարդ զգում է իր մոտալուտ մահը... Նրան կորցնելուց հետո քանի՞ անգամ է երագիս եկել ու փարվել ինձ. և ինձ այնպես է թվացել, թե իրողություն է: Բայց երբ աչքերս եմ բացել, արցունքի հեղեղն առել է աչքերս, և ցավն առավել է զորեղացել...

Ամեն անգամ, երբ թաքուն նայել եմ նրա աչքերին, ինձ երջանիկ եմ զգացել, որ այդպիսի եղբայր ունեմ: Թե ինչ հոգի ուներ նա՝ դժվարանում եմ նկարագրել: Պարզ էր առվակի նման, հպարտ ու քաջ՝ արծվի պես...»:

Գալու էր ժամանակը, քրոջ աչքում արծիվ իր եղբայրը, իրոք, արծվանալու էր Տավուշի սահմանամերձ գյուղերի պաշտպանական դիրքերում՝ Պառավաջարում, Ներքին Կարմիրաղբյուրում, այնուհետև՝ Կարմիրի շրջանի Վահան գյուղում: Իսկ հերոսի լուսապսակը նրա հպարտ ձակառը զարդարելու էր Արծվաշենի սարսակը նրա հպարտ տեղի ահեղ, անհավասար մարտերում, երբ չորս գործ ու գիշեր տեղի ահեղ, անհավասար մարտերում, երբ դեսանտային գնդի տղաները, առանց երերալու, մահվան աչքերին նայեցին ու հրեղեն գնդակն ընդունեցին իբրև համբույր, ձիշտ այնպես, ինչպես դարասկզբի անմահ ֆիդայիները Մասնո անառիկ լեռներում:

Իսկ մինչ այդ՝ Արծվաշենի անկումից վեց օր առաջ, Անանիայի հայրը՝ հայրենական մեծ պատերազմի վետերան Վարդան

Ամբաստյանը, հասցնում է մի վերջին անգամ տեսնել որդուն: Դա օգոստոսի 2-ին էր, Վահան գյուղում:

- Ձեզ լավ կպահեք, տղաներ, ծանր ժամանակներ են,- ասել էր հրաժեշտից առաջ՝ խոստանալով հաջորդ այցին բերել նաև քրոջն ու մորը, իսկ տղայի ծննդյան օրվա՝ օգոստոսի 21-ի առիթով թույլտվություն խնդրել հրամանատարությունից, որպեսզի այդ օրը նա տանը լինի: Իսկ Անանիայի ծննդյան օրվան մնում էր ընդամենը երկու շաբաթ...

Իմ ձեռքին Անանիայի՝ 12.06.92 թվագրությամբ նամակն է. «Բարև, սիրելի մայրիկ, հայրիկ և քույրիկ քան: Ես շատ լավ եմ, գործերս՝ նույնպես: Ասեմ, որ այս նամակը ուղարկում եմ մեր ընկերոջ հետ... Ես կաշխատեմ հաճախակի նամակ գրել, այնպես որ, դուք չանհանգստանաք... Դե, հաջողություն, կներեք, որ մի քիչ խզի-բզի եմ գրել, ուղղակի շատ եմ վազում...»:

Ինձ այնպես է թվում, թե նամակը գրելու պահին ոչ այնքան հեռու որոտացել են «գրադներն» ու «ալազանները», և հայրենիքի զինվորը այս մի քանի տողն է հասցրել գրել ուղքի վրա: Միակ նամակը չէ, իմ ձեռքի տակ Անանիայի այլ ձեռագրեր էլ կան: Բանաստեղծություններ են՝ գրված 1988 թվականին: Ասել է, թե երբ ընդամենը 16 տարեկան պատանի է եղել:

... Մուկ ու գեղեցիկ գիշերվա նման՝
Անցար, գնացիր մուկ ու գեղեցիկ,
Գիշերվա նման հոգիս մթնեցրիր
Ու մուկ գիշերով անցար գնացիր:
Կամ՝

Սիրեցի ես քեզ, սիրեցի թաքուն,
Սիրեցի ես քո աչքերը սիրում,
Դու աղջիկ ես դարձողական,

.....
Ամեն թուպե, ամեն վայրկյան
Պետք է հիշես քո ապագան:

1987 թ.

Մեկ այլ քառատող էս, որ շատ է տխուր ու շատ խորհրդավոր.

Ես կզոհվեմ, դու կմնաս,
Իմ շիրիմին այցի կգաս,
Գերեզմանիս քարի վրա
Շատ չլացես,- ես կզարթնեմ..

Մայրն է բերել որդու այս տողերն ու որդու նամակը՝ հազար անգամ մայրական արցունքով թրջված: Ու բերել է նաև իր արցունքոտ հուշերը. «Մի անգամ ասաց. «Մամ, բա որ հանկարծ ձեզ հետ մի բան պատահի, ես ի՞նչ եմ անելու առանց հոր ու մոր, չէ՞ որ ես դեռ շատ եմ քահել...»: Սիրտս ասես դանակով կտրեի, հիմա էլ այդ խոսքերը խոցում են սիրտս... Ո՛ր էր թե այդպես լինե՞ր՝ մենք գնայինք, ինքը մեր բաժին կանքն էլ ապրե՞ր... Իր ծննդյան 16-ամյակի առիթով մագնիտոֆոն նվիրեցինք: Մի օր չեղավ ուրախ երաժշտություն ու երգեր լսեր. ինչ լսում էր՝ տխուր էր ու տխուր: Մի անգամ էլ գայրացա՝ հերի՞ք է տխուր երգեր լսե՞ս... Իրենից հետո մագնիտոֆոնին ձեռք չենք տվել, չենք միացրել: Նա էլ է լռել որդուս նման:
... Երբ ընկերները գալիս էին մեր տուն, նրանց հետ ուժ էր փորձում, և իր ձեռքը ծալող չկար: Ասում էի՝ բալես, կովի դաշտում գենքով են կովում: Պատասխանում էր՝ մամ, կասկածո՞ւմ ես, որ այնտեղ էլ կհաղթեմ...

Երբ աշխատանքից ուշանում էր, իջնում էի կանգառ, սպասում մինչև իր գալը: Գալիս էր ու հարցնում՝ էլի՞ ես սպասում: Ասում էի, որ մոր սիրտը չի համբերում, որ երբ ինքը կողքիս չէ՝ գժվածի եմ նմանվում: «Բա որ բանակ գնամ ու ինձ հետ մի վատ բան կատարվի, ի՞նչ կանես», - իբր կատակում էր: «Կձեռնեմ, չեմ դիմանա», - պատասխանում էի: «Բա էն ուրիշների մայրերը ինչպե՞ս են դիմանում, դու էլ կդիմանաս, մամ...»: Ասես զուշակում էր, ասես զգում էր կատարվելիք...»:

Ու բխում են մոր սրտից արցունքոտ այս տողերը.
Իմ դառնացած սրտի համար
Ուրիշ դեղ ու դարման չկա,
Ո՛ր գնամ ես, որտե՞ղ փնտրեմ՝
Արծվաչե՞ն, թե սև Մուկուդարա...

Իսկ ես մխիթարում եմ որդեկորույս մորը. մի՛ փնտրիր նրան, Չարդալամ մայրիկ, քանզի նա ապրում է ժողովրդի հոգու մեջ, քանզի նրա երկրային կյանքը շարունակվում է երկնքում՝ հրեշտակների լուսեղեն թևերին, և մենք՝ սովորական մահկանացուներս, դժվար թե հասնենք նրա անմահության բարձունքներին...

ԿՈՎՈՒՄ ՈՒ ԿՈՎԻՑ ՉԵՐ ՎԱՆԵՆՈՒՄ

ՏԻԳՐԱՆ ԹՈՎՄԱՍՅԱՆ

Գրիգոր Թովմասյանի օջախ Ոսկեհատ անունով մի անուշ աղջիկ հարս է եկել: Գրիգորի Գագիկ անունով որդին հենց նրան է ընտրել՝ Ոսկեհատ անունով հալալ կաթնակեր այս աղջկան, որ նրա գալով նոր լույս մտնի

իրենց՝ վշտից լույս ու ժպիտ կորցրած օջախ, որ հետո ծնվի մի թիթեռնիկ-բալիկ ու ցրի իր Գրիգոր պապի ու Գեղեցիկ տատի հոգիներում բույն դրած մռայլը: Տատն ու պապը, Գագիկն ու Ոսկեհատը արդեն իսկ որոշել են՝ ուր-որ է իրենց տան մեջ մանկան ձիչ է լավելու, և նորածնի անունը լինելու է Տիգրան կամ Տիգրանուհի՝ նայած տեղը ինչ կկամենա՝ տղա՞, թե՞ աղջիկ: Ուր էր, թե տղա ծնվի, որովհետև տղամարդու մի աթոռ այսօր դատարկ է մնում Թովմասյանների ընտանիքում, գինով լի մի բաժակի զնգոց չի լսվում տխրությանը բեռնված նրանց սեղանին, ու այնպե՛ս զգացվում է վաստակող և ռտող մի բերանի բացակայությունը: Այդ բացական Արծվաշենի քաջազուններից մեկն է՝ Տիգրան Թովմասյանը՝ ծնված 1972 թվականի հուլիս 14-ին, Երևան քաղաքում...

Սովորական մանուկ, սովորական առօրյա: Դասեր, դասագրքեր, դպրոց: Սիրելի ուսուցիչներ, որոնք իրենց սաների մեջ նախևառաջ ուզում են ՄԱՐԴՈՒՆ տեսնել: Ուսուցիչներից և ոչ մեկի մտքով չէր անցնի, թե իրենք կորում են նաև մեկին, որը 20 տարեկանում անօրինակ սխրանք էր գործելու, թե իրենց աչքերը թռչվելու են ու ցավելու են հոգիները անդառնալի կորստից:

Ավ. Իսահակյանի անվան դպրոցի ուսուցչական կոլեկտիվը անակնկալի էր գալու ու տխուր հպարտությամբ նաև հպարտանալու էր, որ իրենց կրթօջախում Մարտական խաչի առաջին աստիճանի շքանշանակիր ասպետ է սովորել... Իսկ դատելը՝ Ջիվանյանը, մինչև հի՞ծա էլ շարունակում է այցելել իր սանի ծնողներին, նրանց հետ հիշել Տիգրանի դպրոցական տարիները՝ մերթ ընդ

մերթ չորացնելով կոպերի տակ ծանրացած արցունքի կաթիլները... Տիգրանի համար հայրենիք հասկացությունը միայն ավազակի այսօրվա Հայաստանով չէր սահմանափակվում: Հայրը՝ Գրիգորը, նրան հաճախակի էր պատմում կորսված Էրզրի՝ Արևմտահայաստանի մասին, դարասկզբի հայոց եղեռնի մասին, թուրքական յաթաղանի ոճրագործությունների մասին: Պատմում էր, թե ինչպես են իր պապն ու տատը Սվասից մահապուրծ նախ Հունաստան հասել՝ կորցնելով տուն-տեղ, հարազատ ու գերդաստան, այնուհետև հանգրվան գտել Մասիսների հայացքի դեմ հանդիման:

- Իսկ ովքե՞ր են սպանել հայերին, ինչո՞ւ,- հարցնում էր աշխարհի չարն ու բարին դեռ չձանաչող երեխան ու աչքերը հանում հոր տխուր աչքերին:

Թուրքերն, էլ ո՞վ,- պատասխանում էր հայրն ու շարունակում: - Թուրքերը, տղաս, որովհետև իրենք երկիր չեն ունեցել, սրով, գորքով եկել, գրավել են մեր հողերը և, որպեսզի հետո մենք հող չպահանջենք, սպանել են մեծ ու փոքրի, մի մասին էլ կտտորել են գաղթի ձանապարհին, անապատներում...

Այն ժամանակ ամեն ինչ մշուշոտ էր Տիգրանի համար: Ժամանակ էր պետք, որ հստակվի: Միջին դասարաններում սկսեց ավելի շատ կարդալ գեղարվեստական երկեր, պատմական թեմաներով գրքեր: Հայրն, առանց ավստասնքի, գնում էր որդու պահանջած ցանկացած գիրք կամ հայթայթում ծանոթ-բարեկամների գրադարաններից:

Դասերին զուգահեռ իրեն նվիրեց նաև ծանրամարտին: Տասնվեց տարեկանում արդեն կոփված, բնավորությամբ ձևավորված, շրջապատում ընդունված ու հարգանք վայելող պատանի էր: Մեծի հետ մեծ էր, փոքրի հետ՝ փոքր, հարևան բարեկամի աչքի լույսը, որովհետև ոչ մեկի սիրտը չէր ցավեցրել, ոչ մեկին չոր խոսք չէր ասել, ոչ էլ մերժել որևէ խնդրանք:

Հոգում արդեն հուրհրում էր սիրո առաջին կրակը, ու իր երազների աղջկան՝ Վարսիկին, խոստովանել էր իր անկաշառ սերը: Տուն էլ էր հրավիրել մի երկու անգամ: Ծնողները մեկուսի շնչացել էին՝ բախտավոր լինեք, գառունկներս, սիրով լինեք, Տիրոջ ձեռքը՝ ձեզ ապավեն...

Սկսվել է ազգային-ազատագրական շարժման փոթորիկը: Ինքը դեռ երկու տարի ունի մինչև գինժառայության մեկնելը: Թեև հոգով պատրաստ է մեծ գործի մասնակց դառնալու, բայց դեռ շուտ է, դեռ դրա ժամանակն էլ կգա: Եվ ընդունվում է ուսումնարան՝ յուրացնելով վարսավիրի մասնագիտությունը: Շուրջ

տարիուկէն աշխատելով «Օլիմպիա» վարսավիրանոցում, արժանանում է գովասանագրերի, հատուկ մրցանակի:

Թեև գործը սիրելի էր իրեն ու նաև կենսամիջոց, Տիգրանն, այնուամենայնիվ, չէր կարող ձեռքերը ծալած նստել ու նայել խռովահույզ օրերի ընթացքին: Պատահում էր այնպես, որ զանգահարում էր տուն՝ տեղեկացնելով, որ ինքը մի քանի օրով բացակայելու է, որ շատ կարևոր գործեր կան անելու, թող ծնողները չանհանգստանան: Իսկ գործը իրոք կարևոր էր՝ ազգանկեր տղաների, խմբերի հետ զենք, սննդեղեն, զինամթերք հասցնել աշխարհից շրջապատման օղակով կտրված Արցախ ազատատենչ լեռնակղզու կռվող տղաներին, երկրապահ ջոկատներին: Ենց այդ օրերին էլ կրկին վերհիշեց հոր պատմածները, գրքերում կարդացածները եղեռնի մասին, Սուճայիթի, Բաքվի վերջին ջարդերը, որոնք սուսկալի էին, վրեժի բոցն արթնացնող... Եվ պարթևահասակ երիտասարդը իրեն պատկերացրեց վրիժառու ֆիդայու հազուկապուստով, մոսի՛ն՝ իր գործը բազուկների մեջ, մտովի սուրաց ի մարտ:

Եկավ 1992 թվականի մայիսը: Տիգրան Թովմասյանը զինվորագրվեց Հայոց ազգային բանակին՝ ծառայությունն սկսելով Կիրովականի Օ16 գնդում: Իր հերոս-ընկերների նման նա էլ հայրենիքի անբասիր ծառայության երդումը տվեց Երևանի Հանրապետության հրապարակում, այնուհետև առիթ ունեցավ մի քանի օրով լինել տանը, քիչ թե շատ բուժել զինվորական անհարմար կոշիկներից ոտքերին առաջացած վերքերն ու վերադարձավ գործնա: Կարճատև հանգստի պահերին հիշողություններն իրենք իրենց բացվում ու զինվորին առնում էին իրենց գիրկը: Լրացել է իր 18 տարին, սեղան է բացվել. եկել են ազգ ու բարեկամ, մտերիմ ընկերները, հնչում է ցնծուն մեղեդին: Ու սեղանի գլուխ իր Նունիկ տատն է՝ օրհնանքի մեղրանուշ բառեր շուրթերին, իր ծնողներն են՝ կենսուրախ ու խնդուն, իր Գագիկ եղբայրն է: Ի՛նչ լավ կլիներ, որ կողքին ժպտար նաև այն աղջիկը, որին այնքան կարոտում է...

Շիշում է, թե ինչպես պատառ հացը կուլ չէր գնում առանց Նունիկ տատի... Շիշում է, թե ինչպես հայրն զգուշացրեց, որ հանկարծ փող չվերցնի այն պատանուց, որի մազերն էր կտրում իրենց տանը: Շիշում է նաև իր պատասխանը՝ բա ամոթ չի՞, պապ, բա ես նրանից փող կվերցնե՞մ...

Հուշե՛ր, հուշե՛ր, հուշե՛ր... Եթե այսօր մեր կողքին լիներ, ինչպիսի՞ հուշեր կպատմեր սահմանամերձ գյուղերի պաշտպանության օրերից՝ Վահանից, Այգեպարից ու Արծվաշենից: Կպատմեր

իբրև ակնմատեն ու մասնակից, կպատմեր ողջակիզված ընկերների մասին, հրամանատարների մասին ու կասեր նաև, թե ինչ բան է դեմառդեմ կանգնած մահը, որին պարտավոր ես դու հաղթել, այլապես ինքը չէր կհաղթի ու հետո՝ միայն ջեզ չէ, որ սպառնում է...

Երբ հայրը գործնա էր գնացել տեսակցության, որդին խոստովանել էր. «Մի քիչ դժվար է, բայց արդեն դառնում է սովորական»: Եվ մերժել էր հոր այն առաջարկը՝ թե՛ որդիս, խոսենք հրամանատարության հետ, թող տեղափոխեն այլ գործնա: Եվ հայրը կրկին համոզվել էր, որ իր օջախին պատիվ բերող զավակ է դաստիարակել:

Այնքան կարճ տևեց քսանը մոր-մոր բուրբառ զինվոր Տիգրան Թովմասյանի ծանր ու պատասխանատու ծառայությունը, որ չհասցրեց անգամ մի երկու նամակ ուղարկել հարազատներին, սիրած աղջկան, ընկերներին: Միակ նամակ-երկտողը, որ Վահան գյուղից էր, այսօր իբրև սրբազան մասունք է պահվում մոր բարձի տակ: Ու մայրական արցունքով են թրջվում արդեն իսկ խուճի տակ: Ու մայրական արցունքով են թրջվում արդեն իսկ խուճի տակ: «Սիրելի ծնողներ, ես լավ եմ, թեև կռվում եմ, նացած տողերը. «Սիրելի ծնողներ, ես լավ եմ, թեև կռվում եմ, բայց ես կռվից չեմ վախենում... Հայրիկ, դու ջեզ լավ պահիր, ծառայությունս կավարտվի, կգամ ու ջեզ կուղարկեմ սանատորիա...» (իր ծառայության մեկնելուց առաջ հայրը ծանր հիվանդացել էր): Եւ չգիտեր, որ նաև իր ծնողների համար է Եռաբլուրը դառնալու ուխտատեղի, որ ինքն անմահանալու է պատմության գրվելիք էջերում:

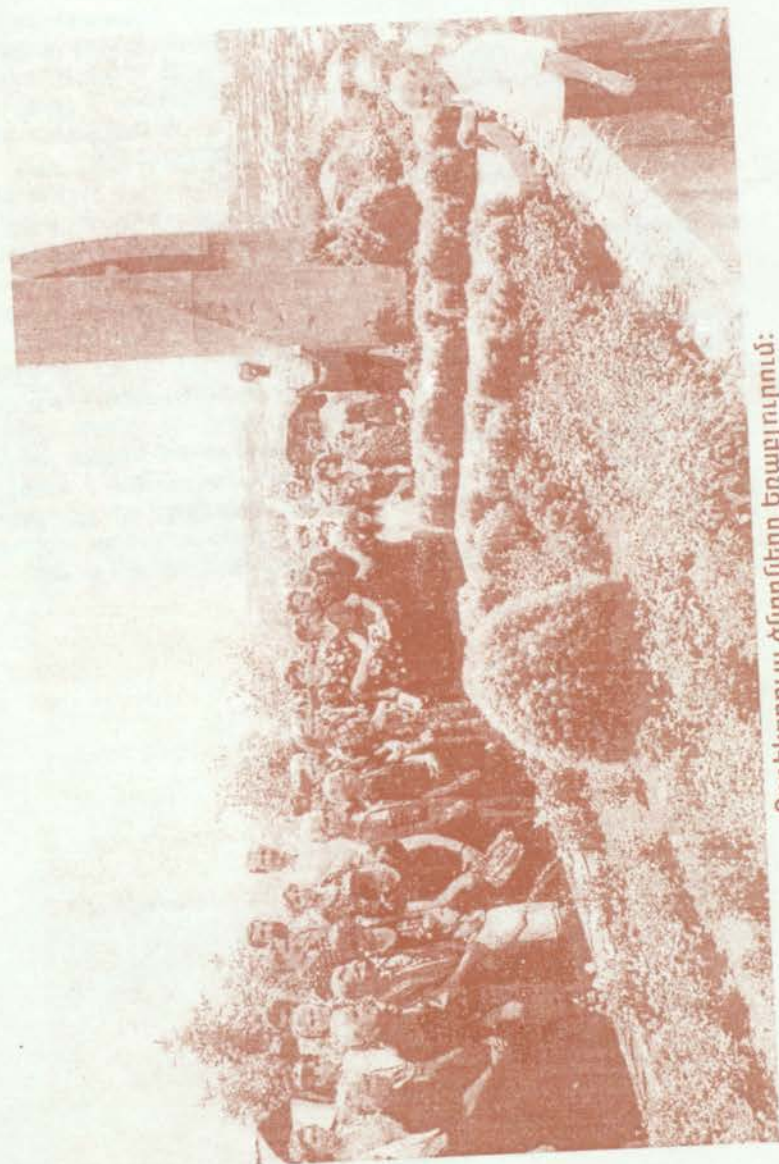
Փառք ջեզ, քաջորդի, որ գնացիր ի մարտ ու կյանքի գնով հույս ու հենակ դարձար մեր ապրած այսօրվան, վաղվան ու Հայաստան աշխարհի գալիքին...

ՈՐՂԵԿՈՐՈՒՅՍ ԾՆՈՂՆԵՐԻ ՈՒՍՏԸ

Շարյուրավոր սուրբ նահատակների հավերժական կացարանի՝ Եռաբլուրի, ճանապարհն առավել մարդաշատ է դառնում շաբաթկիրակի օրերին: Մարդիկ գալիս են առանձին-առանձին, խմբերով, գերդաստաններով: Գալիս են խունկ վառելու, ծաղիկ դնելու իրենց արծվահայաց տղաների, քահել-քիվան կյանքները հայրենի հողի ազատությանը զոհաբերած իրենց քաջազունների հավերժ արցունքոտ ու հավերժ մորմոքուն շիրմներին...

Արծվաչենի տասներկու հերոսների եղբայրական գերեզմանը, որի վրա վեր է խոյացել ճարտարապետ Ասլան Մխիթարյանի հեղինակած «Սխրանք» հուշակոթողը, տարին բոլոր պատված է թարմ ծաղիկներով: Ամառային տապ լինի, թե ձմեռային բքաչունջ եղանակ, այցելուներն անպակաս են: Սրանցից շատերը երկար ու ձիգ ճանապարհ են կտրում՝ Տավուշից, Չարենցավանից, Էջմիածնից... Ի՞նչ անեն, ավաչափ այս հողն է նրանց սփոփանքի վայրը, այստեղ է գլորվում նրանց ցամաքած աչքերի վերջին կաթ արցունքը, այստեղ են որդեկորույս ծնողները մեկը մյուսի առաջ սիրտ ու հոգի բացում, խոսում իրենց դարդ ու ցավից, առօրյա հոգսերից, տունուտեղից, անելիքներից: Եվ ինչպես տասներկու դեսանտայիններն էին միասին զորանոցում, խրամատներում, կրակագծերում, Արծվաչենում ու հիմա նաև Եռաբլուրում, այնպես էլ նրանց ծնողները պատեհ առիթը բաց չեն թողնում հավաքվելու գլուխ գլխի, մեկտեղվելու՝ լինի տղաներից մեկի ծննդյան օրը, մեկնումեկի անունով փողոցի, դպրոցի անվանակոչություն: Կիչոն այնպես է մտերմացրել բոլորին, որ կողքից նայողին կարող է թվալ, թե այս սգակիր մարդիկ նույն գերդաստանի շառավիղներն են՝ միաբանված արյունակցական անխազելի կապերով: Եվ իսկապես մի ընտանիքի են նման: Այս էլ հինգ տարի անընդմեջ այս մեծ ընտանիքի սիրտը տրոփում է նույն ռիթմով: Եվ այս գեղեցիկ իրողության մերանը զոհված զինծառայողների ծնողական կոմիտեի նախագահ Արամայիս Միքայելյանն է: Մի մարդ, որն ականջալուր է ու հասվեհաս բոլոր նրանց, ովքեր իր օգնության, աջակցության կարիքն ունեն: Եվ սա այն դեպքում, երբ իր հայրական գերդաստանը յոթ զոհ է տվել Արցախյան հերոսամարտին, և նրանց հետ՝ հարազատ զավակը՝ Կիրովականի դեսանտային գնդի բուժակ Դավիթ Միքայելյանը:

Յուրաքանչյուր ամսի 8-ը սրբազան օր է որդեկորույս ծնող-

Որդեկորույս ծնողները եռաբլուրում:

ների համար: Առանց լրացուցիչ հիշեցումների, մեկ մարդու
մեծան, մոռացած ամենաանհետաձգելի գործերն անգամ, մեծ ու
փոքրով բոլորն շտապում են դեպի եռաբլուր: Եվ եթե հանկարծ
բացակայում է մեկը՝ տագնապում են՝ չլինի՞ հիվանդ է կամ որ-
և՛ դեպք է պատահել, և իրենք տեղյակ չեն: Շաքորդ օրն ամեն
ինչ պարզվում է:

Այո, բախտակիցներ են նրանք: Նույնն է և նրանց ցավը: Վիշ-
տը նույնն է, և իրենք ապրում, մխիթարվում են մեկը մյուսով:
Ծնողներն իրար կարիքն առավել շատ են զգում հատկապես
դաշտային աշխատանքների ժամանակ, դժվարին պահերին: Եվ
երբեք հուսախաբ չեն լինում՝ մեկի բազումը բանում է մյուսի հա-
մար, և մեկտեղ կտրած աղուհացն ավելի է սրբանում: Նրանք
ուխտ են արել՝ կողք-կողքի լինել՝ ինչպես իրենց զավակները,
աջակից լինել՝ ինչպես եղբայրն եղբորը, վիշտն ու ուրախությու-
նը կիսել իբրև հարազատներ: Եվ որպեսզի ուխտն ավելի ամուր
լինի, աղջիկ ու տղա են պսակում: Կան այդպիսի դեպքեր...
Ամեն անգամ հերոս զավակների ծնողներին հանդիպելիս, սիրտս
լցվում է խանդաղատանքով՝ ինչ լավ է, որ կան այսպիսի մար-
դիք, որ կա այսպիսի սրտացավ մթնոլորտ, այլապես որքան
դժվար կլինեք ապրելը:

Ես գլուխ եմ խոնարհում նաև ծնողների առաջ...

ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԲԱՅՆԵՐԳ

Նվիրում եմ հայոց բանակի մարտիկներին

Աջ ու ահյակ, տղերք, վիշապներ են վխտում,
Աջ ու ահյակ մահ է, սակայն մեզ մահ չկա,
Մեր ձեռքով է այսօր Հայկը Բելին հաղթում,
Հաղթաբազուկ դուցազն իմ Արցախը վկա:
Վիրավոր է թեն մեր հոգին էլ այսօր,
Մեր բաց վերքից թեն տաք արյուն է ծորում,
Բայց հզոր ենք նորից, մահի՛ց էլ ենք հզոր,
Ինչպես սուրբ Վարդանը՝ Տղմուտ-Ավարայրում:
Հե՛յ, զինավառ տղերք, հե՛յ, արծիվներ մեր քաջ,
Մահվան միջով անգամ առա՛ջ, միայն առա՛ջ,
Թող ոտխը սարսի մեր զարկերից ազդու,
Հայ քաջորդուն միայն հաղթանակ է սազում:
Ազատության համար պայքարել ենք դարեր
Եվ դարերի միջով Եռագույնն ենք տարել,
Բռունցքվում ենք այժմ էլ ծխանքի տակ նրա,
Որ հաղթանակ տոնենք Մասիսների վրա...

Գրքում գերեզված լուսանկարների մի մասը ուղղակիորեն չեն առնվում բուն նյութին: Դրանք նախարակամեք են ներկա և գալիք ընթերցողներին ներկայացնել հայոց ազգային բանակի անցած ուղին, նրա զորահրամանատարներին, հասարակական-քաղաքական գործիչներին, հոգևոր այրերին, որոնց ազգանվեր գործունեությամբ էլ ամրացավ, զորեղացավ ու պաշտպանվեց հող հայրենին:

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

ՇՇ ՊԱՇՏՊԱՆՈՒԹՅԱՆ	
ՆԱԽԱՐԱՐՈՒԹՅԱՆ ՀԱՅՏԱՐԱՐՈՒԹՅՈՒՆԸ	3
ՀՐԱՄԱՆԱԳԻՐԸ	4
ԵՐԿՈՒ ԽՈՍԸ	5
ՀԱՎԵՐԺԱԿԱՆ ՀՈՂ	6
ԱՐԾՎԱՇԵՆ	8
ՄՇՏԱԳՐԳԻՈՒ ԱՍՈՒԺԱԿ	12
ԱՌԱՅԺՄ ՆՐԱՆՑ ԱՌԱՎԵԼՈՒԹՅԱՄԲ	19
ԿԻՐՈՎԱԿԱՆԻՑ ՏՂԵՐԸ ՀԱՍԱՆ...	20
ՏԵՂԱԿԱՅՄԱՆ ՎԱՅՐԸ՝ ԳԻՆԱՐՈՒՏ	23
ԴԵՊԻ ԱՐԾՎԱՇԵՆ՝ ԴԵՊԻ... ԱՆՄԱՀՈՒԹՅՈՒՆ	25
ՀԵՐՈՍՆԵՐԻՆ ԳՆԵ ԱՅՐՈՒՄ...	32
ԷՂՎԱՐԴ ԱՎԵՏԻՍՅԱՆ	36
ՎՈԼՈՂՅԱ ԴԱՐԲԻՆՅԱՆ	41
ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆ ԱՐԱՀԱՄՅԱՆ	47
ԴԱՎԻԹ ՄԻԷԱՅԵԼՅԱՆ	55
ՎԱՍՈ ՍԱՐԻԲԵԿՅԱՆ	61
ՄՆԻԹԱՐ ԳԻԼԻՆԳԱՐՅԱՆ	67
ՎԱՐԵՆ ՄԱՏԱԿԱՆՅԱՆ	72
ԺՈՐԱ ՀԱԿՈՐՅԱՆ	76
ՍՈՒՐԵՆ ԵՂԻԱԶԱՐՅԱՆ	81
ԱՐՄԵՆ ՄԱԿԱՐՅԱՆ	85
ԱՆԱՆԻԱ ՍՄԲԱՏՅԱՆ	89
ՏԻԳՐԱՆ ԹՈՎՍԱՍՅԱՆ	94
ՈՐԴԵԿՈՐՈՒՅՍ ԵՆՈՂՆԵՐԻ ՈՒՍԵԸ	98
ՄԱՐՏԱԿԱՆ ԶԱՅԼԵՐԳ	100

«Շուշան» հրատարակչությունը իր կատարած աշխատանքները նվիրում է հերոսների հիշատակին

ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ՀՈՎՀԱՆՆԵՍ ԱՅՎԱԶՅԱՆ
 ՇԱՊԻԿԸ՝ ԱՐՏԱԿ ԲԱՂՂԱՍԱՐՅԱՆԻ
 ՍՐԲԱԳՐԻՉ՝ ԳՈՂԱՐ ՂԱԼԻՋԱՆՅԱՆ
 ԳԵՂ. ԽՄԲԱԳԻՐ՝ ՏԻԳՐԱՆ ՍՈՍՈՅԱՆ

**ՏԱՍՆԵՐԿՈՒ ԱՐԾՎԱՅԻՆ ԹՈՒՂՔ
ՀԱԿՈՔ ՍՐԱՊՅԱՆ**

Հանձնված է արտադրության 10.07.1998:
Ստորագրված է տպագրության 15.07.1998:
Չափսը 60x84 1/16, 6.5 տպագրական մամուլ:
Պատվեր 174: Տպաքանակը 3000:

ՄԱՅՐ ԱԹՈՒ ՍՈՒՐԲ ԷՋՄԻԱՇՆԻ ՏՊԱՐԱՆ